AZ OLVASÁSRÓL

VELUT
ARBOR
ÆVO

LEVELEK HUGOMHOZ

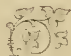
AZ OLVASÁSRÓL.

IRTA

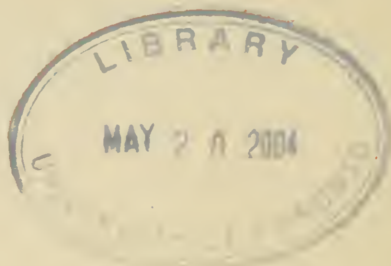
KISFALUDY ÁRPÁD.

A könyvet szép, de
csalfa tündér lakja. . .
Petőfi.

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

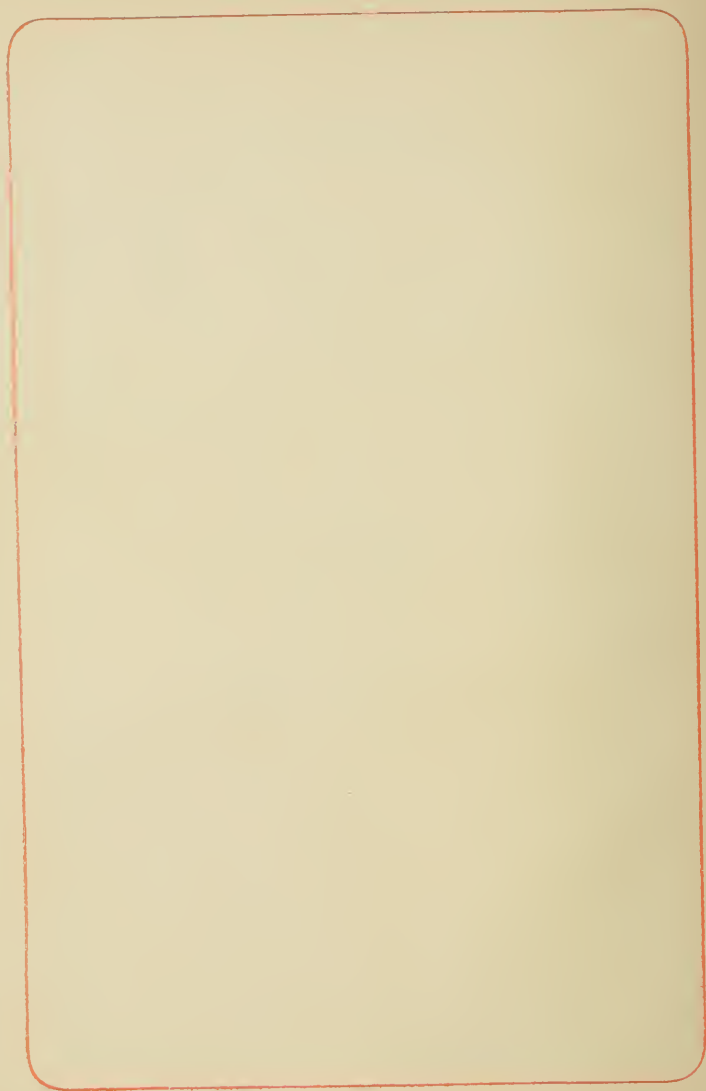
BUDAPEST, 1888.

Budapest, 1888. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája

AJÁNLÁS.

Ezek a levelek — eredetileg kis körnek szánva, most nagyobb közönségre való tekintettel átdolgozva és bővítve jelennek meg. Czéljuk most is az: az olvasás haszna és gyönyörei mellett megismertetni a könnyü olvasmányok hímes takarója alatt lappangó veszélyeket, — különösen a műveltebb osztályok ifju hölgyeivel, kik a mulattató irodalom magányos »társaságában« legtöbbet időznek.

Az eredeti alakon nem változtattam, — inkább még a czímbe is kiirtam, hogy

»hugomhoz« szólnak; ámbár azt szeretném, ha nemcsak »nénéim«, de »öcséim« is találnának bennök valamelyes javukra váló szolgálatot.

Budapest, 1888. febr. 10.

I.

*B** januárius 9.*

EDVESEM! Szives leveled nagyobb örömet szerzett nekem, mint teneked az én ajándékom. Mert hogy a könyvet többre becsülöd a csillogó csecsebecsénél, már az sem közönséges leány-logika; hogy pedig a könyveket nem asztalod ékesítésére tartod, hanem azért örülsz nekik, mert »szeretsz olvasni« — ez meg éppen dicséretes gondolkodás.

Az időt, mit kötelességeink szabad rendelkezésünkre hagynak, méltóbban és több haszonnal alig értékesíthetnők, mint éppen az olvasás által. Az óra, melyben valamit tanultunk, ha eltünt is, de nem mult el — mintha semmivé lett volna. Megfelelő értékét birjuk abban, amivel lefolyása alatt szellemünk gazdagodott.

Általán drágának szokás mondani az időt, és az is. Annyit ér mindig, amennyiben értékesítettük; s amennyiben ezt tenni elmulasztók, oly mértékben drága veszteségünk.

Nem rég olvastam valahol idézve egy régi irót, kinek mondása szerint az idő annyit ér, mint az Isten; és e különcznek látszó állítása mellé egyszerűen azt az okot illeszti, hogy az időben megszerezhetjük az Isten birását, amire az időn kivűl nincsen lehetőség. Egy angol közmondás pedig, mely manap uton-utfélen hangzik, azt tartja, hogy az idő pénz; — és a becslésnek ez utóbbi módja nem kevésbbé jellegzi korunk anyagias irányzatát, mint az előbbi végtelenül emelkedettebb fölfogását azon kornak, melyből származik. Egyben azonban nyilván megegyeznek: az idő értékét mindenik azzal fejezi ki, amit legtöbbre becsül s amit folyása alatt megszerezni óhajt. Nagyon természetes. Innen van az is, hogy a foglalkozás, melyet kiváló szeretettel üzünk, rendesen biztos következtetést enged szellemi műveltségünk fokára.

Szivesen elhiszem, hogy te nem annyiban becsülöd az időt, amennyiben pénz. Hisz akkor legegyszerűbb volna a könyvekkel való foglalkozást a — könyvkötőkre hagynod. Te szabad óraidnak árán lelkedet akarod eszmékkel, ismeretekkel gazdagítani, szived érzelmeit nemes irányba fejleszteni; amit szükebbre szorított körödben társalgás által el nem érhetsz, azt a könyvekben keresed. A mulandó időt az örökkévalóhoz méred; mert szellemünk és annak minden érdeke — örök.

Nevetségesebb tagadás nem hallatta magát a történelem századaiban, mint az, mely a szellemvilág létezését támadja meg. Minden szofizmájával önmaga ellen bizonyít, — annál igazabban, minél szellemesebb akar lenni a szellemiek tagadásában. Hisz mindenikünk érzi e tagadás czáfolatát saját lelkében.

Igen is; a mi sajátszerű természetünkben két külön világ ölelkezik rejtelmes bensőséggel: a *szellem* és az *anyag*. A katekizmus egyszerű bölcsesége szerint: az ember testből és lélekből áll.

És ezen tényállásnak megfelelőleg különböző irányban érezzük nyilvánulni szükségleteinket is. Nem csak a test követel ápolást; tudást óhajt az ész, az akarat tárgyat keres vágyainak, és érzelmeinek táplálékot kiván a sziv. S gondolod-e, hogy az anyag mindezeket kielégítheti? Bizonyára nem; igényeink két világba nyulnak s kielégítést csak rokon valók érintkezése által nyerhetnek. Valamint a leglángolóbb lelkesedéstől soha meg nem tüzesül a vas, és akármilyen éles elméddel le nem metszheted czérnádról a legkisebb bogot: ugy a szellemet is éhen hagyja minden, ami anyag; szükségei csak saját világából elégíthetők ki, — csak szellemtől fogadhat el idomitó, nemesbítő befolyást. És a szellemek ilyetén érintkezésének mai napság legjárottabb utja: az *olvasás*.

Tehát méltán dicsérem én, hogy szeretsz olvasni. De te meg miért mentegeted emiatt magadat?... Nyilván hallottál gáncsoló szavakat is az olvasásról!

Olyan dolog ez, kedvesem, hogy dicsérni is, gáncsolni is lehet, -- s éppen ezért nem akarom én a dicséretet csak ugy puszta kézzel adni. Ha szivesen veszed, elmondom a föltételeit; — remélem, nem lesz unalmas tárgya levelezésünknek. Aki szeret olvasni, olvasson egyszer az olvasásról is.

Annyi már az eddigiekből is világos, hogy az olvasás magában nem czél, hanem csak eszköz; mint ilyen pedig szükségképen azon czélnak van alárendelve, amelyre szolgál, s minden tekintetben ahhoz is kell viszonyítva lennie. Ha tehát az olvasásról akarunk értekezni, mindenekelőtt *czéljával* kell tisztába jönnünk.

Egy nagytekintélyü tudós az olvasók czéljait általán e hármas osztályzatba foglalja: vagy az elmélkedés lelki gyönyörei, — vagy az ékesszólás tökéletesítése, vagy okszerübb vezetése ügyeinknek. És te hugom az imént dicsérve említett czéloddal melyik osztályba véled, hogy tartozol?

Ne törd rajt a fejedet. Nagyon régen volt az, mikor *Verulámi Baco* ezt az elmés osztályzatot fölállította. Ami a tudósnak akkor még

eszébe sem jutott, a »nagy közönség,« — ma már hatalommá nőtt. A legtöbben nem azért vesznek ma könyvet kezökbe, hogy annak sorai közt a godolatok mélységébe szállva keressék a lélektápláló igazságokat; sem az ékesszólás számára nem keresnek benne ragyogó eszméket; sem pedig valamely életpálya föladatainak okszerűbb megoldásához nem kérnek tőle utmutató segítséget. Ugyan mi tehát a czéljok?

»Mulatva okulni« — ez a jelszó, melyben a még valamit kereső nagy közönség várakozásai szinte sztereotip kifejezést nyertek.

És senkinek sem jut eszébe az ilyen számítás jogosultságát kétségbevonni; sőt az általános elismerésnek hangosan szóló bizonysága az »*ismeretterjesztő*« irodalom, melyet oly hihetetlen bőségben terítenek a nagyközönség asztalára. A szoros értelemben vett *szépirodalom* termékei már majdnem csak ritka delicatesse gyanánt szerepelnek s gyakran a legfantasztikusabb regény is legalább »történeti« czimmel keres nagyobb kelendőséget.

Részemről sem szándékom az olvasás ilyetén czéljának jogos vagy jogtalan voltát vitatni. Annyi bizonyos, hogy a legkisebb mértékkel van mérve; de végre is a szerénységgel nem akarok disputálni.

Elismerem inkább, hogy ez a jelszó nemcsak ellenmondást nem foglal magában; de sőt igen sokakra nézve az egyetlen utat jelzi, melyen fölebredt szellemök szükségleteit kielégíthetik. Csak a dolog *mikéntjéről* akarok néhány szót mondani. Mert amily bizonyos, hogy sokféle módon, sokféle tárgygyal lehet mulatni: olyan bizonyos az is, hogy *nem minden mulatással jár együtt az okulás.*

Tudom pedig, hogy amazt ezen utóbbi nélkül te sem tartanád méltó czéljául az olvasásnak. *Pusztán szórakozás kedvéért* olvasni — hogy az imént idéztem tudósnak szavaival szóljak — nem volna egyéb, mint egy kissé tisztességesebb neme a naplopásnak.

Sőt azt gondolom, nem tartanád — a nagy közönség álláspontjáról sem — túlzottnak a követelést, mely a *mulatás* alatt a mulékony élvezeten túl is keres valamit: az izlés nemesitését; és az *okulás* alatt nem azt érti csupán, hogy az értelem ismeretekben gazdagodjék; hanem hogy az ismeretek utat találjanak az akarat körébe, képezzék a jellemet s helyes irányban megszilárdítsák.

S valóban, ha megkérdenéd azokat, kik az olvasás által mulatva akarnak okulni, — bizonyara ezt a magyarázatot adnák jelszavoknak. De tisztában vannak-e czéljok lehetőségének föltételeivel is?

A mulatásnak legelső föltétele a *szép*, melynek hatása kellemes feszültségben tartsa lelkünket; amitől tehát mulatságot várunk, mindenek előtt a szépnek könnyed, megnyerő alakjában kell megjelennie. Ez nem is kérdés. — De kérdés az: vajjon szép-e minden, ami kellemesen érint? — ami tetszésünket megnyeri, nemesíti-e mindig izlésünket is? . . .

Nagyon messze vinne, ha én most itt a jó izlésről, szépségről, ennek föltételeiről stb. ereszteném meg a szót. Hisz közmondássá vált, hogy az izlésről legjobb nem disputálni. — Egyet említek föl csupán, amiben kétségkívül minden józan itélet egyetért, hogy a *szépség* — hacsak nem akarjuk pusztán eszthétikai fogalmul tekinteni, hanem az életben és természetben keressük — *soha sem jöhet számba egymaga;* elválhatatlan társai az *igaz* és *jó*. Ezek nélkül a »szép« üres forma volna csak; csinált virág, festett arcz. S ilyen szépségekkel szemben lehet-e még izlésről beszélni? Talán lehet: hanem ennek az izlésnek *nemesítéséről* — bizonyára nem.

Az üres szépség hatása hiu káprázat lehet csak; sohasem valódi élvezet. Iránytalan, tétova mozgásba hozza a lelket, — s amiben gyönyörködni vélünk: a fölvert hullámokon játszó képzelem szeszélyeinél nem egyéb. Amint a mozgás elcsendesül s lehül a képzelem: a legjobb esetben

az egészből semmi sem marad; vajmi sokszor megesik azonban, hogy a hullám nagyon is magasra vert, s míg a partról szennyet és gazt söpört magával, egy-egy drága gyöngyöt meg kivetett. Silány gyönyör tehát, vagy éppen veszteség.

És az *okulás?*

Ennek is csak a valódi szépség birja föltételeit; az olyan szépség, mely — mint a napsugár a fényt és meleget — úgy hozza mindig magával az igazat és a jót. Hatása alatt földerül a lélek s játszva szedegeti ismereteinek tárházába a legbecsesebb igazságokat; és a sziv, mint hajnalra a virág, gyönyörrel nyilik meg érintésére, s kelyhébe észrevétlen a jónak illatos méze gyülekszik. És ez a szinméz a tisztult világnézet s a vele járó állhatatos jellem.

A lélek kellemes ringása így már nem iránytalan csapongás többé; inkább azon csöndes hullám-játékhoz hasonlíthatnám, mely a viz alatti világ számára a levegőt s ezzel az életet közvetíti.

Igy terjeszt a napsugár derüt és áldást a természet ölén; így lehet csak értelme annak, hogy valaki mulatva okuljon. — És ezt a czélt egyáltalán elérheted-e könyvek által?

Nem akarnám, hogy mindjárt első levelem is kifáraszszon hosszuságával; e kérdéssel tehát majd jövőre mulassunk.

II.

*B** január 17.*

Tegnapi levelemet kérdéssel végeztem; erre fogok most felelni. Az volt a kérdés: jó helyen keres-e, aki a mulatva oktató társalgás hasznait a könyvektől várja?

Más és más szempontból igen sokféleképen lehetne a könyveket megkülönböztetni. De ha csak azokat veszszük is figyelembe, melyek éppen a szóban forgó czélra ajánlkoznak eszközül: oly határozott különbözés mutatkozik köztük, hogy nem szólhatunk róluk egy füst alatt.

Én két osztályba foglalom őket; egyikbe a *szépirodalom termékeit*, bármi néven neveztessenek, — s a másikba azon irodaloméit sorolom, melynek ajánlatos jelzője: »*ismeretterjesztő.*«

Ezen utóbbi már a nevében kimondja, hogy a szóban lévő czélra alkalmas voltához kérdés sem férhet. Azért különbözteti meg magát a »tudományos«-tól névleg is, mert nem a tudósok

számára termel; hanem a nagyközönségnek akarja könnyü szerrel kezére szolgáltatni a tudományos kutatások vivmányait. Az egyes tudományok mélységes folyamát sekélyebb csatornákba vonja le, melyekből az előismeretek fáradságos apparátusa nélkül is meríthessünk, — s gondja van reá, hogy a partokon elhintett virágok kellemessé is tegyék az ottvaló időzést. A tápláló, de nehéz falatokat illatos, könnyü lében oldja fel, hogy étvágyat keltsen és gyöngébb gyomor is megbirjon velök. Szóval, az irodalom ezen legifjabb ágának bevallott czélja: népszerüsíteni a tudományt; természetes, hogy ezzel együtt el volna érve a nagy közönség czélja is: mulatva okulni.

És csakugyan nagy szükkeblüség volna az enemű törekvéstől megtagadni minden jó sikert, s az ily könyvek olvasását egyáltalán nem ajánlani. Távol vagyok ily szükkeblüségtől; de viszont oly elfogult rajongó sem vagyok, hogy az ismeretterjesztő iratokban lássam föltalálva a bölcseség kövét, melynek mig csillogó fényén mulatoz a szem, a kész tudománytól nyomban kitágul az agy.

A tudomány mindig nagy munka drága bére lesz; aki messze akar látni, magas hegyet kell megmásznia. Már ezt a dolgok természete hozza igy magával. Aki a kemény szikrázó gyémánttal

nem boldogul, — híg gőzzé eresztve, nem tudom, mi hasznát veheti. Az a hatalmas folyó, csatornakba leeresztve, annyit veszt erejéből, amennyit mélységéből vesztett, — hogy sokszor a legegyszerűbb okoskodás csónakja is megfeneklik rajta. Az a könnyű lé sem járja minden hussal, — amint ezt te jobban tudhatod — néha éppen kész betegség lehet.

Ezek után könnyű kitalálnod, mit gondolok. Nem mondom én, hogy azok az »ismeretterjesztő« könyvek és fölolvasások mindig csak üres szalma képében adják az ismereteket. Hivatottak ügyes kezéből oly eszközök azok, melyek nem fognak cserben hagyni, ha általok keresed célodat. De másrészt a veszélyt sem lehet elhallgatnom, mely a *könnyü szerzésnek* minden téren természetes kisérője.

A fölületes tudás sokszor nagyobb rossz, mint maga a tudatlanság. Ez azon öncsaló és ámító helyzet, melyre oly pompásan illik a német szójáték: »*Sein* des *Scheins*, und *Schein* des *Seins*.« — Ime a veszély, melyet jelezni akartam; s melynek igen könnyen áldozatául eshetik az olvasó még akkor is, ha az ismeretterjesztő olvasmány különben kifogástalan. Hátha ez már magában is zavaros! Nem rég olvastam egy »népszerü« csillagászati művet; s bizony nem rajta mult, hogy azt a keveset is agyon nem

világosította bennem, amihez deák koromban szakember módjával juttatott professzorom.

Sokszor a népszerüsítő szerző ügyetlensége az ok, hogy az ismeretterjesztés rosszul gyártott fáklyája csak a ködöt szaporítja; — nem ritkán azonban a hamis tendencziák, kancsal czélzatok szándékosan kivetett tőrei teszik kuszálttá az igazság képét. Ám itéld meg magad: lehetséges-e, hogy helyes ismereteket terjeszszen a *természetről* az, kinek fölvilágosító törekvése tulajdonképen azt akarja veled elhitetni, hogy ami létezik: az anyag és erő — semmi más! — hogy széles e világon nincsen magasabb valóság, mit az ember csodálva imádjon, csak a »szent természet« maga? Vagy várhatod-e, hogy a *történelem* tanulságait hiven közvetítse számodra az, kinek előre megállapitott czélja: valamely neki nem tetsző kort, osztályt, nemzetet, intézményt, vallást vagy felekezetet befeketíteni?

Hányszor csapjuk el boszankodva a könyvet vagy ujságot, mely minket magyarokat »ismertet« a világgal? — Néha ugyan ott van a tagadhatlan jóakarat a valótlanságok mentegetésére; de vajmi sokszor kilátszik a — lóláb is. Hányszor beszélnek el a jó lelkiismeret nyugodt hangján nyilván való történeti hazugságokat — nem csak a nagy közönségnek, a népszerü tudomány

nevében; hanem még a tanuló ifjuságnak szánt könyvekben is!

Szomoru példákkal igazolhatnám állításomat; de csak egyet említek föl, mely téged is közelebbről fog érdekelni.

Tudod, hogy a mi kedves L. bácsinkhoz hivatalánál fogva sok mindenféle dolgot visz a pósta. A mult vakáczióban történt, hogy egy »a tudomány és fölvilágosodás terjesztésére« akkoriban megindult lapnak több példányát küldötték hozzá »kegyes megtekintés és ajánlás végett.« Persze, hogy sietett nekem is megmutatni. Az első czikk általános frázisokban sok szépet mondott; de miután az egészet átlapoztam, azzal adtam vissza, hogy: e vállalattal ismét az irodalmi szemét szaporodott. — Nem tetszett ez az öreg urnak, ki csak a nagybetüs első czikket olvasta volt. Disputába keveredtünk. Nehéz dolog volt volna minden egyes pontra nézve kézzelfoghatólag igazolni itéletemet; de szerencsémre volt ott a többi között egy »művelődés-történeti értekezés« is, mely a *spanyol inkviziczió* »borzalmaiért« kemény szavakkal vádolta és el is itélte a — *jezuitákat*. Ez már oly vastagon hazudott, hogy a legnagyobb jóhiszemüség is megfoghatta. Egy hamarosan kézre kerített világtörténelemből kimutattam, hogy mikor az a *loyolai Ignácz,*

ki a jezuitákat alapította, *még a spanyol föld porában játszott:* már akkor annak a hirhedt főinkvizitornak, Torquemádának, a porait is bajos volt volna összeszedni! — Ej, ej, ez hát nagyot *tévedett*, — mondá a történettudósokat nagyon respektáló L. bácsi. De én csak nem tágítottam az »irodalmi szemét« mellől. Fogadást ajánlottam, hogy ha én néhány higgadtan irt sorban helyre igazítom, amit ő csak tévedésnek tart, az a tudományt terjesztő lap — *nem fogja kiadni*. Fogadott a hihetetlenre, — és nyert a becsületre sokat tartó öreg ur egy kelletlen tapasztalást, melyből megértheted az ő boszankodását is, valahányszor én azt a tiszta, önzetlen tudományt emlegetem, melyből az embernek ingyen küldik az első füzetet . . .

Hiába! az öntudatosan czélul tüzött hazugsághoz csak szándékos tévelygés vezethet.

De elég ennyi. Minthogy ezt az olcsó tudományt nem szándékom levelezésünk folyamán külön választva megbeszélni, azért akartam mindjárt itt bemutatni fényes és sötét oldalát, — ha talán kissé hosszabbra nyulnék is ezáltal levelem, melyben a föltett kérdésre még a másik részről is felelni akarok.

Ez a másik rész a *szépirodalom*, minden nevü termékeivel. S ha a fönnebbi kérdést most

erre vonatkoztatva ismétlem, habozás nélkül ismétlem az igenlő feleletet is.

»Minden művészet és tudomány, ha őszintén és lélekkel űzzük, hivatásszerüleg életkérdésekkel fog bennünket szembe állítani, s ezeknek megoldásától függ nemcsak a tudomány és művészetek üdvös fejlődése, hanem egyáltalán az egész embernek üdvössége is« — igy ir századunk egyik legnagyobb művésze, a nem rég elhalt *Führich*; — és a művészet alatt, amint ezt világosan ki is mondja, érti a költészetet, a szépirodalmat is.

Nagyon téved tehát, ki a szépirodalom múzsáit olyan bohóczoknak tartja, kik csupán az unatkozó lelkek kedveért verik a kobozt és szövik a meséket. Maradandó hatás a czélja a szellem minden művének; és e hatás — ennyit előre is tudhatunk — csak jó vagy rossz lehet. A puszta szórakozás, ismétlem, méltatlan czél az olvasmányokkal szemben. S ha mégis volna, mely *csak ennek* akarna megfelelni s evégből a jó és rossz között keresne magának valami közömbös helyet: én azt tartózkodás nélkül rossznak mondanám — már csak azon egyszerü okból is, mivel nem jó, s igy a rá fordított idő veszteség.

Nem tartom csupán izlés dolgának az állítást, melyet itt a szépirodalmi termékek hatását illetőleg kimondtam, és azért — nehogy azon

gondolatnak engedjek helyet, mintha arra csakugyan nem tudnék más okot is a kárba veszett időn kivül, — emlékeztetlek a szóban forgó termékek *forrására*, mely határozottan erkölcsi jellegü.

A szépirodalom műveiben ugyanis az emberi lélek — nem az értelem vagy más egyes tehetség csupán, hanem a *szellemi élet egész köre* nyilatkozik. Természetökben fekszik tehát, hogy az erkölcsi törvények iránt bizonyos állást foglaljanak. A költészet alkotásai, bármily különböző alak adjon nekik különböző nevet: lényegben végre sem egyebek, mint az iró benső életének, érzelmei összes világának költői nyilvánulásai. Szükségképen — születésöknél fogva — magukkal hozzák tehát azt a jelleget, mely erkölcsi hatásuk fölött dönt: használnak vagy ártanak, jók vagy rosszak.

Innen van az is, hogy éppen az ilyen művek olvasása közelíti meg legjobban a *társalgást*, melylyel hatásában, eredményében is megegyezik. Valóságos társalgás; amily mértékben birja a szellemi táplálék lényeges elemeit, a széppel társult jót és igazat, oly mértékben érezzük üdvös hatását: — gyönyörködünk és okulunk.

Teljesen alapos tehát e részről is az általános kérdésre adott felelet. A szépirodalmat — már magában tekintve is — mint szellemi életünk hatalmas lendítőjét kell elismernünk.

De talán még világosabban érezzük ez igazságot akkor, ha a méltatáshoz *alanyi* szempontot választunk; ha a szépirodalmi művek hatását saját magunkon figyeljük meg. Míg ezáltal egyrészt elismerő tiszteletünk fog öregbedni; más részről az irányában támasztandó várakozásaink is tisztulni fognak.

Az emberismerő *Stolberg* gróf szavait bocsátom előre. »A tudós bölcselőkkel szemben — irja Schillernek egyik költeménye fölött irt *Gondolataiban* — nem szoktuk elfeledni azon jogunkat, hogy disputálhassunk velök, mielőtt vizsgálódásaik labirinthusába követnők őket; de a költő szárnyain vitetni magunkat, hová őt a lelkesülés ragadja, mindenkor készek vagyunk.« Nem így van-e?

Nyugodt, fogékony szivvel elmerülünk egy *költemény* olvasásába. Lelkünk kitágul, uj eszméket fogad be, melyekből ismét ujak születnek termékenyült ölében. Szivünkön elárad az érzés, édes gyönyörrel figyelünk a zengő harmoniára s meglepetve hallunk uj hangokat; oly szivhurok rezzennek föl némaságukból, melyeket csak most veszünk észre, mikor megpendültek — — —

Majd egy *regény* vagy novella köti le figyelmünket. Lelkünk hamar megtalálja benne a személyt — hős legyen bár, vagy mellékes szereplő — kivel magát azonosítja. Néhány nap, vagy egy

par óra alatt átéli annak leirt életét. Vele küzd, vele szenved; vele ünnepli a diadalt, vagy elborulva hajlik a bukó után. Elhatározásait önmagában érzi emelkedni, indító okait elfogadja fontolgatás nélkül. Szenvedélyeinek izgalmas harcza mintha önbenséjében viharzanék: szereti, akit az szeret; gyülöli, akit az gyülöl. Egy-egy végzetes jelenetnél feszült mohósággal repül a sorokon: mi lesz!? .... A többiek számára alig van érzése, alig gondolata; annak remél, azt félti csak, akiben éppen önmagának remél, önmagát félti — —

Mily átjáró hatás, mily élénk társalgás! Ha azok az eszmék igazak, ha azok az érzelmek tiszták, ha azok a szunnyadásból fölrezzenő hurok valónk nemesebb részei, ha az a belénk olvadott személy méltó példány a követésre: mondhatatlanul sokat nyertünk e társalgás alatt! — És ha nem? ... Mert hát ez is lehetséges; több mint lehetséges.

»Ha figyelembe veszszük a borzasztó tévedéseket, melyek a sajtó által Európában már eddig támadtak, és a mind inkább elmérgesedő baj haladása után a jövőre következtetünk: könnyü előre látni, mint fognak végre odáig jutni a királyok, hol keserüen kell megbánniok, hogy e félelmes találmánynak országaikba utat nyitottak. Vajha iróink nagyobb része tétlen

maradt volna!« . . És e kemény szavakat nem is valami tulszigoru moralistától halljuk; éppen a szabadelvüek nagymestere: *Rousseau* irta ezeket — jó régen — egy értekezésben, melyet a dijoni akadémia jutalommal tüntetett ki.

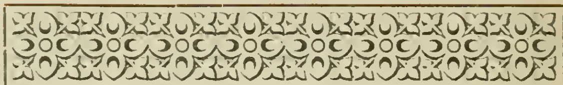
S hogy a költőknek is kijusson a szóból, halljad *Petőfit:*

> A könyvet szép, de csalfa tündér lakja;
> Ha fölnyitod, megkapja szivedet,
> És fölvisz a legragyogóbb csillagra,
> De le nem hoz, — a magasból levet . . .

Kinek volna kedve emelkedését ily álnok tündérekre bizni?

A levelem elején föltett általános kérdésre tehat, amint látod, ilyenformán esett ki a felelet: *igen; de* . . . És ez a kis »de,« mely az emberi tevékenység minden irányában utunkat állja lépten-nyomon, hogy mint egy-egy határdomb, véges természetünkre figyelmeztessen, — ez a kis »de« megkivánja, hogy tovább foglalkozzunk vele.

III.

*B** január 29.*

RÜLÖK, kedvesem, hogy az eddigiekben előre is egyetértettünk.

Ami az *ujságlapokat* illeti, igaz, hogy nem szóltam róluk különösen; de nem is szükséges. Az időszaki irodalom termékei, amennyiben az előbbi levelemben tárgyalt kérdés szempontja alá vonhatók, nem terjednek túl a megbeszélt két osztály körén. Tartalmok szerint vagy az egyikbe, vagy a másikba, — legtöbbször pedig mind a kettőbe illenek. Mint a denevér: elevent szül és repül.

Aztán ne félj attól, hogy »túlszigoru« legyek. S mit is értesz te a *túlszigor* alatt? Attól tartasz talán, hogy leveleim egyet-mást veszélyesnek tüntetnek föl, amit végre is meg lehetne engedni, — amint hogy oly sokan nem is találnak bennök kerülni valót? — Lehet, hogy ilyesmit gondoltál. De én azt kérdem erre: ugyan

vesztenél-e valamit az olyan, legjobb esetben is kétesbecsü dolgok mellőzésével? . . . Azonban, elvontan nézve is a kérdést, — bizonyos, hogy az engedékenység lejtőjének szélén nincs többé megállapodás; a határvonal oly elmosódott, hogy észrevétlenül túlteszszük magunkat rajta. Aztán meg, ha tárgyunkat illetőleg a *sokaság példáját* kellene mértékül vennünk, akkor okosabb volna egyszerüen ahhoz a sokasághoz utalnom téged is: uszszál velök!

Légy tehát e részről is nyugodt. — Azonban ideje már, hogy dolgunkra térjek.

A czéllal tisztában vagyunk. Azt is tudjuk, hogy az a czél a magános olvasóasztal mellett épp oly jól elérhető, mint a társalgó körökben. »*De*« — megvannak ennek az utnak is saját veszélyei, éppen úgy — ha nem nagyobb mértékben, mint a társalgásnak.

S ez a pont az, melynél leveleimnek tulajdonképeni föladata kezdődik: *lehetőleg ártalmatlanokká tenni rád nézve ama veszélyeket.*

E föladatot pedig úgy vélem megoldhatni, ha a kerülni való veszélyeket egész valóságukban bemutatom; s ha egyszer azok fenyegető nagyságát komolyan átértetted, akkor hiszem, hogy elégséges lesz a mód is, melyet azok *elkerülésére* ajánlhatok.

Mert az irodalom tengernyi mezején minden veszélyes pontra óvójelt tüzni ki — oly vállalat volna, melynek sohasem érnők végét. Nem oly állandó szirtekkel van itt dolgunk, melyekre világító tornyot lehet emelni intő jelül. Az irodalom föltarthatatlanul haladó óriás folyam, melyben, mint a mi szeszélyes Dunánkban, majd itt, majd meg amott csücsül meg egy zátony. — Képlet nélkül szólva: józanul nem lehetne arra vállalkoznom, hogy mindazon könyveket vagy ujságokat egyenkint fölsoroljam, melyeknek olvasása egy vagy más tekintetből veszélylyel fenyeget; inkább *magukat a veszélyeket akarom megismertetni*, melyeknek természete, mint a lappangó zátonyok- és szirteké, akárhol rejtőzzenek is, — ugyanaz.

Már első levelemben megjegyeztem, hogy az olvasás magában nem czél, csak eszköz, s mint ilyennek, szükségképen az elérendő czélhoz kell arányítva lennie. Valamint tehát a czélhoz mért arányosságban rejlik a kivánt biztossag: úgy viszont minden, a czéltól elhajló, vagy azzal éppen ellenkező irányzat — veszélyt jelent.

Legelőször is egy oly veszélyre akarlak figyelmeztetni, mely nem a rosszul választott olvasmányok részéről támad, hanem a legjobbak mellett is lehetetlenné teszi a czél elérését. És ez:

a szertelen mohóság az olvasásban, mely napjainkban valóságos betegséggé nőtt.

Ez a mohóság, már csak mint idővesztő szenvedély is, igen veszélyes. Rabbá tesz, és sokszor legfontosabb kötelességeink teljesítésében akadályoz. S ha csak ezt tenné! De más, sokkal nagyobb — mert maradandó bajnak is rendes forrása.

Hány fiatal leány (hogy másokról itt ne is szóljak) gunnyaszt naphosszat egy-egy »kölcsön vett« gyanus könyv mellett nyiltan, ha teheti; bujkálva, ha máskép nem lehet. Még a munkaasztalnál is minden kedvező pillanatban a varras fölé kerül a könyv, és míg a tű békében pihen, a kisasszony lelke más világban szállong. A prózai munka és az ideális olvasmány közt össze-vissza zaklatott lélek végre sem képes sem ahhoz, sem ehhez nyugodtan fordulni. Lázas izgatottságában elveszti maga alól a valóság talaját, és e helyett a képzelet tágas regióiban épít magának olyan világot, amelybe beteges ábrándjaival éppen beleillik; ahol a napsugár csak harmatgyöngyökön törik meg — sima tó vizén haldokló hattyuk énekelnek, — viruló tavasz a földön és az égen rózsaszinü felhők . . . Milyen szép!

Csakhogy így vagy amúgy, de az élet mindig talál módot az ilyen légi szépségeket szét-

röppenteni. A holdvilágot nézheti valaki szép fehér kenyérnek, de tejbe bizony sohasem apríthatja. Az élet előbb-utóbb mindenkinek elejbe áll komoly követeléseivel s kijelöli föladatait. S az ábrándozó? . . Ugy van velök, mint akit ismeretlen vidék keresztutjára aludva vittek: ébred, lát, hall s nem tudja merre induljon; minden lépése tévedés lehet. Ilyenkor aztán rá mondják: az élet csalódásai! — és kész a meghasonlott kedély, mely oktalan keserüséggel variálja Tóth Kálmán versét:

Most tudom már, hogy van hát,
Hogy a harmat: sár, nem több;
Hogy a hattyu: csak nagy lud,
S a szép felhő: piszkos köd . . . .

Van azonban a túlzás veszélyének komolyabb oldala is.

A szertelen olvasás mellett szó sem lehet arról, hogy a lélek az olvasottakat magába fölvegye és — megemészsze. Bocsásd meg ezt a köznapi hasonlítást találósága kedvéért s engedd, hogy folytassam. Rágás nélkül a legjobb ételből is betegséget ehetik az ember; azért akinek foga nincs, ugyancsak vigyázva válogat. A mohó olvasónak azonban sem ideje, sem képessége az okos választásra. A legkülönfélébb irányu hirlapok, regények és költeményes anthológiák, filozófia és csillagászat, theológia és politika,

eszthétika és statisztika, fizika és história — s tudja káptalan mi még! tarka egymásutánban forognak kezén; legfölebb még a »*népszerü*« mellékczimet keresi. Hogy az a sokféle tudomány micsoda viszonyban van egymáshoz, s mindenik külön is minő előismereteket föltételez: ily kicsinyes kérdésekkel hogyan törődjék az, aki »egyetemes műveltségre« törekszik?! Ez a professzorok és iskolások dolga! Ő csak olvas, s marad, ami marad: alaktalan khaosz, melynek szürke ködében egyes banális szólamok, nagyhangu frázisok — mind meg annyi »Schlagwort« — uszkálnak tétova, melyeket éppen különös voltuk mentett meg a beolvadástól. És ezekkel aztán mindig kész előállani; mert utóvégre maga is hiszi, hogy amit ő tud, — az tudomány.

Ismertem egy különben igen derék kisasszonyt, aki egyszer séta közben úgy elém rakta a pedagógiát, hogy lélekzetet is alig vett hozzá. Aztán — hogyan, hogyan sem — a középkor akadt nyelvére, melyet hasonló virtuozitással agyonkritizált. Egy fiatal pap itt közbe szólt, — mire aztán ennek gyült meg vele a baja; tartott szegény fejének a többi közt az *egyházjog zsarnokságáról* olyan értekezést, hogy Reiffenstuel szörnyet halt volna tőle. Csak az volt szerencsénk, hogy nem igen hagyott időt az ellenvetésekre; a kérdéseket is, mint Csiky Gergely

Harcsa Mihálynéja, azért tette csak, hogy legyen mikre maga felelhessen. Talán te is emlékszel még e kép eredetijére.

Volt egy iskolatársam is, aki csak akkor nem ült ugyan az utolsó padban, mikor a disputa heve elragadta — helyéről; de tudott beszélni derüre-borura mindenről és hatalmasan, mint egy kis Pico de la Mirandola. Csak mikor egy-egy kipöndörített szentencziájánál azt kérdeztem tőle: M. barátom, mit értesz ez alatt? — ez volt a megölő betüje.

És az ilyen példányok száma — férfiak meg nők között is — bizony nem kicsiny. S nevezetes még, hogy senki száján sem forog olyan könnyen ez a szó: *tudomány*, — mint éppen az övékén. Igy lehet aztán igaza még *Condillac*nak is, aki észtagadó bölcselkedésében végre eldesperálta magát, mondván: az egész tudomány egy jó *nyelvben* áll.

Valóban nevetségesek az ily Don Quixotte-k, de nem kevésbbé szánandók is. Ugy gázolnak fönnen hadonázva az igazságok gyümölcsös-kertjében, hogy csak azt nem teszik tönkre, ami kezök ügyébe nem került. Saját szellemök minden tudákos gőz mellett étlen sorvadoz, helyes ismeretekre szert nem tehet; és jó nyelvből álló tudományukkal sokszor *mások tapasztalatlan fejét is elcsavarják.*

És itt mutatkozik a szóban forgó bajság legveszélyesebb oldala.

Volt már alkalmam a fölületességről emlékezni; de itt ujra ki kell emelnem, mint természetes, elmaradhatlan következményét az olvasási mániának. Sokszor hallhatod a panaszt, hogy századunkban, minden fölvilágosultsága daczára, elvek helyett frázisok, *gondolatok* helyett *szavak* uralkodnak. És e panaszt a mindennapi élet is bőségesen igazolja.

Ritkaság oly »művelt« embert találni, aki valamely szóváltást — eszmecserét — azért utasitana el magától, vagy legalább az itéletmondástól tartózkodnék, mivel esetleg az illető szakmában nem bir a kellő ismeretekkel. »Egyetemes« műveltségöknél fogva jogosítva érzik magukat mindenhez hozzá szólani; s a legkönnyedébb társalgás közben sokszor a legfontosabb kérdés fölött döntenek, — általános, semmit mondó szólamok után odaitélvén egyiknek az igazság pálmáját; mig a másikra előkelő hangon kimondják, hogy: meghaladott álláspont.

Olcsó diadal; mert valóban nem nagy munka egy ily kurta frázist betéve is elmondani.

De ugyan az ily *művelt* fejekben megfordult-e valaha a gondolat, hogy vannak eszmék, vannak igazságok, melyek szivárványként

ragyognak az emberiség egén, s miként ama fönséges diadalív, mérhetlen magasságukban folytonos közeledésre intenek; de éppen az nyomja rájok az *örök* jelleget, hogy *meghaladottakká nem lesznek soha:* valamint a szivárvány alatt el nem haladhat senki. Az a sokat koptatott frázis tehát legfölebb csak annyiban bir értelemmel, amennyiben azon eszmék és igazságok, melyeket oly könnyen leszólnak vele, — valóban nagyon messze állnak egynémely müveltek mögött; nem mintha valóban meghaladták volna azokat, — hisz még a közelítésre sem tettek komoly kisérletet, — hanem mert háttal fordultak feléjök.

Részletézhetném még ezt a thémát, hisz bővében vagyunk az efféle Schlagwortoknak, és bizony éppen nem nehéz őket az oroszlánbőrből kivetkőztetni. De elhagyom; ennyiből is láthatod, mily messze ható veszélylyel jár a mohó, rendszertelen olvasás. Nemcsak a drága időt rabolja el, kötelességeinket szorítja háttérbe; de éppen szellemi életünkben okoz kiszámíthatatlan károkat. Valóságos szellemgyilkolás.

Másrészt pedig a mondottak után az iránt is tisztában lehetsz: mennyi értéket tulajdoníts azon nagy garral hirdetett diadaloknak, melyeket a könnyü fegyverzetü frázis-hősök éppen a legmagasabb igazságok fölött szoktak kivívni!

Hanem talán mind ez nem is érdekel téged? — Részben megengedem; bizonyos azonban, hogy nemcsak a fölületesség nyavalyájától kell óvni magunkat; hanem annak *mások részéről eredhető befolyása ellen is.* — Aztán meg, ha már e leveleket többen is fogják olvasni, nem akarok mellőzni olyan dolgokat sem, amik különben tollamban is maradhattak volna.

IV.

*B** február ius 10.*

EBBAN vagyok, hogy az olvasás veszélyeit megismertessem veled. A szertelenség következményeit láttad a minap; láttad azt a mániát, mely a tiszta virágkelyhekből is bolondító mérget gyűjt magának. — De ki nem tudja, hogy vannak mérges virágok is, többnyire igen pompásak, — az ember pedig, és legkivált a tapasztalatlan ifjuság, nem méh, hogy méregből is mézet tudjon szürni!

A következőkben tehát azon veszélyektől akarlak óvni, melyeket az olvasmány tartalma hordozhat magában, — mint a csábitóan nyiló virág az életrontó nedveket.

Egyik ujabb magyar regényben olvastam e szép szavakat: »A valódi iróhoz jár enyhülni a fájdalom, a valódi iróhoz jár nemességet tanulni a boldogság. A valódi irótól retteg a bün, az aljasság, az igazságtalanság, s lelke láng-

pallosának nem állhat ellene, előle el nem rejtőzhetik.«

Hát még azok »az Isten homlokáról pattant szikrák!« — mint Petőfi nevezi a költőket. Zsukoffszky, az oroszok Vörösmartyja, oly magasztosan szól ezekről »A költő hivatása« czimű töredékében, hogy érdemes lesz meghallanod:

Miért én küzdök, nem hir és szerencse.
Hatalmas szárny óhajtok lenni, mely
Rokon szivet tud ég felé emelni;
Hajnalfény lenni — ezt óhajtom én —
A győzelmes nap jöttét hirdető;
Magasztos eszmék csöndes ébresztője,
Igazság ajkán bátorhangu szó;
Sebzett, gyötört lelkeknek enyhülés;
Hűséges őr a templom ajtajánál,
Ki a csodás felsőbb világnak
Föl-föllebbenti pillanatra fátylát,
A földi szem, hogy égi fényben lássa
Az ember-élet magas czéljait . . .
A költő nagy, szent küldetése ez!

Hát nem valóságos áldás ily szellemekkel társalkodni?

De nézzük csak az érem másik oldalát is. Minapi levelemben már idéztem *Rousseaut,* kinek nagy szelleme sokszor kivágja magát a ködből, melyet a szenvedélyek és tévesen vett irányzatok vontak köréje, és a szemébe villant igazságot megragadja s bátorsága is van kimondani. Idéz-

tem szavainak igy hangzik a folytatása: »Vajha iróink nagyobb része tétlen maradt volna! *jobban állana most a fegyelem és erkölcs, jobban a társodalom békéje, nyugalma.* De az üres frázis-hősök feltolakodnak minden oldalról, hogy észkábító elméleteikkel *megingassák a hit alapjait, aláaknázzák az erényt«* ... Valóban az ő szavait idézem, amint azok »a tudomány és müvészetek befolyásáról« irt s minden különczsége mellett is pályadijjal koszoruzott értekezésében olvashatók. »Az egyik itt — folytatja tovább — azt vitatja, hogy nincs más Isten, mint maga a világ; a másik, hogy a jó és rossz közti különbség: agyrém« — —

Nos hát ezek? — pedig ezek is irók. Igaz, hogy nem a hivatottak, a valódiak közől; de irók — könyveket irnak és nyomtatnak s azért terjesztik, hogy mennél többen olvassák. Nem valóságos lelki halál ily szellemekkel társalogni?

Azonban ne elégedjünk meg az általánosságokkal; ismerjük meg közelebbről, miben áll a veszély, mely az *ilyen* irók részéről szellemi életünket fenyegeti.

Maradjunk *Rousseau* szavai mellett; az *Emile* szerzőjét senki sem fogja a fölvilágosodással szemben elfogultsággal vádolni. Azt mondta, hogy *megingatják a hit alapjait, aláaknázzák az erényt.* Szónak ugyan nem sok szó;

hanem e kevésben *minden* ki van mondva. Ily támadás legdrágább birtokunkat fenyegeti: azt, ami bennünket az anyagi teremtés összes művei fölé emel.

Könnyü belátni.

Tény, mely természetünkben gyökeredzik, s azért megmásíthatlan, hogy érzelmeink és gondolataink, vágyaink és tetteink, müveltségünk és jellemünk, szóval: összes szellemi életünk ezer irányu nyilatkozásai mind egy központra vonatkoznak szüntelen — vagy ugy, hogy abból, mint fényforrásból kiindulva, sugározzák be életünket; vagy ugy, hogy ellenséges indulattal támadják meg ugyanazt. Az is, ez is — mindenik lehetséges; de az egyik elkerülhetetlen. És ez a mellőzhetetlen, egész valónk fölött határozó pont: a vallás és erkölcs, *Isten és erény*.

Mindaz tehát, ami gondolkozásunknak és életünknek e pontra való vonatkozását befolyásolhatja, kiváló figyelemre méltó; és mindaz, mi e vonatkozást ellenséges indulattá torzíthatná — mindenek fölött kerülendő veszély.

Vallás és *erkölcs* két különböző dolog ugyan; de — valamint a nap fényétől melegét: ugy ezeket sem lehet a valóságban egymástól elválasztani. Itt azonban, beszélgetésünk egyszerüsítése kedvéért, külön választhatjuk őket.

Az olvasasból támadható veszelyt először azon oldalról fogom feltüntetni, mely a *vallásra* vonatkozik; azután nézzük majd a többit.

Manapság ugy látszik, mintha a vallás elvesztette volna döntő befolyását az életre. Éppen az ugynevezett *müveltek* azok, kik nem igen látszanak érezni szükségét.

A látszat azonban csal.

A vallás sohasem az emberek méltatásától nyeri fontosságát; magában birja. A nehézség törvénye, mely a föld központja felé vonja a testeket, — akkor is sértetlen, ha a lomha követ erőszakkal fölfelé hajítjuk. Bizonyosan le fog esni; — csakhogy ahol különben nyugodott volna, most oda zuzva üt le. — A vallás égbe vonzó befolyását is akadályozhatja bizonyos körülmények áramlata, mely szellemünket természetellenes irányba tereli. De az ily áramlat amilyen erőltetett, oly bizonyosan meg is szünik. A lélek visszazökken természetes utjára; az ész nyugodt körében tisztábban lát, és amit lat: összezuzott kincseknek romjai. Üres, sivár sziv; szomorubb látvány, mint ősi telken az elpusztult hajlék, melynek disztelen magányában gyermekéveink emlékei kisértenek. Ilyenkor aztán az üres házban első vendégül szokott megjelenni a kétségbeesés, — bizonyságul arra, hogy a vallás befolyása szellemi életünkben éppen oly kikerül-

hetetlen, mint az anyagi világban akármelyik természettörvényé.

De ez a befolyás amily kikerülhetetlen, épp oly *egyetemes* is. Minden, mi az embernek, mint embernek — egyénül és társodalomban — tulajdona, hatáskörében áll. Szabadságunkra, szabad tetteinkre nézve legérthetőbben jelzi ezt az imént említettem szoros összefüggés, mely az erkölcsiséget a vallástól gyakorlatilag elválasztani nem engedi (mondok erről talán majd többet is).

Hatása és tekintélye alól nem emanczipálhatja magát teljesen a *tudomány* sem, — bármily merésznek tünjék is föl némelyek előtt ez állítás; a vallás nélkül ez is szükölködik. Hiszen már a legelső és legvégső kérdésekre is egyedül a vallás, az isteni kinyilatkoztatás képes feleletet adni. Vagy melyik tudomány ér vissza az idők kezdetéig? mit mondjon az emberi ész azon dolgokról, mik a legelső embert is megelőzték és a legutolsót követni fogják? . . Találgatásokkal pedig be nem érhetjük, mikor eredetünk forrásáról, létünk értékéről, reményeink végső czéljáról van szó. — De nemcsak a kezdet és vég homályos pontjain, hanem a közbeeső téren is, melyet az emberiség lépteivel mér meg, — legbiztosabb tájékozó a hit. Midőn a vizsgáló ész igazságok gyöngyét kutatni, leszáll a dolgok mélyére: épp oly kevéssé nélkülözheti

egy pillanatra is a hit fényét, mint a buvárharang merész vállalkozói azt a csőt, mely a fölsőbb világból az éltető levegőt számunkra közvetíti. Nem is kell erre kiáltóbb bizonyság, mint ama tévedt nagy szellemek kárba veszett munkái, kikről a tudományok története szól.

A vallás befolyása alól nem emanczipálhatja magát a *művészet* sem, saját veszedelme nélkül. »Arra tanított engem a történelem, hogy a vallás hanyatlásával, nagyban és egészben, a művészet hanyatlása mindig karöltve jár. Mindaddig tehát, mig egünkön valamely fényesebb csillagzat föl nem tünik, a művészetnek mindaddig a kereszténység napjához kell vonzódnia, ha lassankint éjbe borulni vagy alaktalan khaoszba sülyedni nem akar.« Ezt mondja a művészetekről szóló munkájához irt előszavában Németország egyik kitünősége: *Reichensperger.*

De talán még érdekesebb *Proudhon* nyilatkozata, ki a művészetről s nevezetesen *a festésről* azt mondja, hogy »kivéve a középkort, mikor a pogányság ellen küzdve, a keresztény spiritualizmus (a természetfölötti boldogságért küzdő halhatatlan lélek) tolmácsaként szerepelt, azóta egyáltalán az erkölcsi romlás, a corruptio szolgálatában állott mindeddig és ma még jobban mint valaha,« — aztán ez állítását olyan példákkal igazolja, hogy olvasni is elég volt, nem hogy még

leirni volna kedvem. Megjegyzem, hogy ez a Proudhon ugyanaz, ki a világ előtt leginkább mint kemény szocziáldemokrata s a kereszténység esküdt ellensége ismeretes; aki azonban a művészettel is, és pedig behatóan, foglalkozott, mint ezt halála után megjelent műve (*Du principe de l'art et de sa destination sociale*) tanusítja, melynek 255. lapjáról van véve a föntebbi idézet. Idéztem szavaival nem akar ugyan a kereszténységre dicséretet mondani; de a tényt, hogy az elkorcsosodástól a müvészetet is csak a vallás befolyása tudja megmenteni, elég érthetően kimondja.

Legegyenesebb és legaltalanosabb azonban a vallás áldásos befolyása — s viszont az ellene fordult törekvés legrombolóbb — *egyéni életünkre* nezve. »A vallás vezérfényül világít elménk előtt, mely oly könnyen megtévelyedik; erős gyámola akaratunknak, mely oly gyakran inog, haboz; biztos-járásu kalauz törekvéseinkben, melyeket a szenvedélyek nagyon is sokszor kizavarnak a helyes irányból.« Miként földünk — mondja ismét egy más iró — az ember munkája mellett nem nélkülözheti a napot, mely gondolattal is alig megmért térekről küldi le tenyésztő, áldó sugárait: lelkünk is amellett, amit a föld nyújt, nem nélkülözheti a természetfölötti világ áldásos hatásait. Az egyén mindig a valláshoz fog for-

dulni, mig a boldogság vágya honol szivében, melynek kielégítését hiába keresi a föld kincsei és élvei között. Szakítsák meg összeköttetéseinket az éggel: a sziv, melynek nyugtalan vágyai ott elpihentek, — egét elvesztve s visszautasíttatva a föld által, a földi intézmények ellen fordul, hogy ezek fölforgatásában kielégítve lássa igényeit, vagy legalább meghűtve boszuját.

E nagy igazságokat mondó szép szavakhoz valóban nincs mit hozzá adnom; csak az utolsó sorokra akarlak külön is figyelmessé tenni, melyekből könnyen érthető lesz: miért mondhatta *Rousseau*, hogy — »jobban állana a fegyelem és erkölcs, jobban a társodalom békéje, nyugalma.« Igen, a vallás, mely tulajdonképen az egyeseket illeti, ezekben és ezek által visszahat a *társodalmi egészre* is.

De meddig beszélek még erről? Hisz elég lett volna egyszerüen rámutatnom a kereszténység isteni eredetére, alapításának történetére: nincsen ok, mely ezeknél nyomósabban bizonyítaná, hogy nem lehet annak a legfölségesebbnél kisebb hivatása!

Neked, elhiszem, elég lett volna ennyit mondanom, hogy teljes nagyságában tudd méltányolni a veszélyt, mely lelkünk legdrágább tulajdonát fenyegeti; hogy minden figyelemmel óvakodjál az olyan olvasmányoktól, melyek szellemvilágod

legfőbenjáróbb vonatkozásait tudnák megrontani. De mivel jól ismerem, gyakor tapasztalás után ismerem a társadalmunk müvelt köreiben dívó könnyü gondolkozást, éppen és leginkább ezen kérdés körül, — felejtém szinte, hogy kihez beszélek, s ösztönszerüleg oda irányult gondom, hogy minél több oldalról világítsam meg azt az igazságot, melyet sem tulságosan ajánlani, sem értékén fölül becsülni nem lehet.

Hanem hát valóban fönforog-e a veszély, melytől én oly buzgólkodva óvlak? vagy elég ok-e egy embernek — ha Rousseau is — általános vádja, hogy meghuzzuk a vészharangot?

Az első kérdés minden természetessége mellett is, meglepő volna olyannak részéről, aki korunk legolvasottabb irodalmi termékeivel általában és közelebbről ismerős. De én most azokra gondolok inkább, kiknek részéről az ilyen kérdés egészen jogosult, s azért nem is akarok rá adós maradni a felelettel. — Ami pedig a tekintélyeket illeti, ha csak ezekkel akarnám a dolgot elvégeztetni, — hidd el, kedvesem, az egy Rousseau helyett egész sereget idézhettem volna, akiknek vádló szava talán még élesebben hangzik.

De nézzünk körül magunk.

Tudod, hogy ez a szó: *vallás*, többet is, kevesebbet is jelenthet. Jelentheti bizonyos elméleti és gyakorlati *igazságok összegét*, melyek a

hitnek képezik tárgyát. De jelentheti ugyanazon igazságokat, amint ezek az egyes emberek lelkébe átültelve, az egyhitüek kisebb-nagyobb társaságának — *egyháznak, felekezetnek* — képezik alapját; tehát külső alakot öltenek s mint ilyenek, kilépve az elméletek köréből, a gyakorlati élet terén érvényesítik befolyásukat.

Noha azonban ezt a kétféle jelentést igy elméletben joggal lehet megkülönböztetni, — teljesen lehetetlen ily megkülönböztetés az *életben*: mert amint látod, az utóbbi értelemben vett vallás — mondjuk: egyház vagy felekezet — egészen magában foglalja az elsőt, s viszont az előbbi nélkülözhetetlen alapját képezi az utóbbinak. És igy mind az, amit imént a vallásról mondottam, egyaránt illeti azt, akármelyik értelemben veszszük is. Aki tehát előkelő megvetéssel lenézi a vallásosságot; aki megtámadja a saját társodalmi alakjában nyilatkozó vallást, gunyolva ez vagy amaz egyház intézményeit: épp oly veszélylyel fenyeget, mint aki egyenesen tagadja, vagy eltorzítja a vallási igazságokat.

Ezek után, kérdem, mit tartasz az olyan irókról, kik hőseiket ugy szerepeltetik végig az életen, mintha sem Isten az égben, sem a földön templom nem volna? És ez a szándékos ignorálás talán még a kisebb rossz; mert rendesen még kevesebb köszönet van benne, mikor egyik vagy

másik szereplőnek vallásos oldaláról is mutatják a képét. Ha a regényben vagy novellában egy cselszövő, alattomos, szivtelen jellemre van szükség, ennek személyesítője bizonyosan sokat jár templomba; böjtöl és imádkozik s a legkenetesebb frázisokban beszél. De hogy aztán az ilyent, *mint aljas képmutatót*, megbélyegeznék, eszökbe sem jut; ha nem mondják is, legalább ugy sejtetik, mintha az efféle jelenség egészen természetes volna.

Mindenki érzi, hogy az ilyen jellem már maga is megtestesült guny a vallásra nézve. Hát mikor az iró kendőzetlenül gunyolja a vallásos családok jámbor szokásait, — nyilván nevetségesnek tünteti föl ez vagy ama vallás gyakorlatát? — Pedig az ilyeneknek száma sem kevés. A vallástól legtávolabb eső tárgyhoz is oly sima ügyességgel tudják oda füzni vallásgunyoló megjegyzéseiket, hogy az olvasónak alig juthat eszébe utána gondolni: ha van-e csakugyan a tárgyban azoknak valami alapjok? Regény és utleirás, novella és költemény egyre-másra szolgáltatják nekik a csupa »keresetlen« alkalmakat. S ami még sajnosabb, hogy legkitűnőbb iróink sem mindenkor tartják e silány fogást méltóságuk alattinak. Hogy csak futólag említsek egy példát (mert nem szivesen példázgatok) — országosan ünnepelt és legszélesebb körökben olvasott regényirónk nem átal-

lotta egyik nagyszabásu regényében a katholikusok istentiszteletét menthetetlen frivolitással csuffá tenni, szembetünő erőltetéssel közbe szővén egy botrányos parodiát, mely a zsoltárokból bordalokat csinál és a *mindenható* (omnipotens) Istenhez szóló imákat a *részeges* (vomipotens, közelebbről illetlenség nélkül nem is jelezhető) Bacchushoz czimezi stb.

A komoly olvasót, ha elég edzett erkölcsi érzékkel bir, az ilyesmi csak megbotránkoztatja; a frivol nagyot nevet rajta s talán meg is tanulja; és a gyöngék? . . . A guny mindig igen éles fegyver, a gyönge lélek éppen nem birja el; ösztönszerüleg menekül nyilai elől — s elhagyja az állást, megtagadja az elvet, melyre azokat irányulni látja.

Ime a veszély, mely e részről fenyegeti azokat, kiknek van még félteni valójok; és én nem tudnám eldönteni: vajjon az ily gúnyolódók nem tesznek-e több kárt a lelkekben, mint azok, kik egyenesen vagy kerülő utakon magát az Istent támadják meg. — —

Mert még ilyenek is vannak! Most azonban már nem jut számukra hely; majd a jövő levelemben bemutatom őket.

V.

*B** február ius 23.*

Multkori levelem végén adott igéretem kelletlen társaságba vezet; az olyan irókról, illetőleg irataikról kell szólanom, akik egyenesen vagy kerülő utakon az Istenben való hitet, minden vallásnak alapját támadják meg. Az ilyeneket az egész világ *atheusoknak* nevezi, ami magyarán annyi, mint *istentagadó.*

Hogy merő általánosságokban ne legyek kénytelen mozogni, *három fajtáját* különböztetem meg az atheusoknak. Az *elsőbe* azok tartoznak, kik ha nem is tagadják az Istent szóval, de egyenesen megtagadják tetteikkel: ugy élnek, mintha Isten nem is léteznék. Hogy vannak ilyen *gyakorlati* atheusok, fájdalom, nem is kérdés; de most ezekkel semmi dolgunk, — csak az életben óvakodjunk tőlük.

A *második fajtát* azok képeznék, akik bensőleg meg levén győződve az Istenben való hit alaptalanságáról, e meggyőződésöket minden módon igazolni s másokkal is elismertetni iparkodnak. Hogy vannak-e vagy voltak-e ilyenek is? — ami azt a benső *meggyőződést* illeti — igen okos emberek után mondom, hogy — alig.

Valóban nehéz is elgondolni, hogy ha valakinek csakugyan őszinte meggyőződése, hogy nincs Isten: mit érdekli őt akkor másoknak eltérő hite? Hiszen ha Isten nincs, akkor nincs érzékfölötti rend, nincs értelme e szónak sem: igazság; és igy egészen közömbös dolog, akár igaznak tartja valaki az Isten létezését, akár nem. Már pedig tény, hogy az ily bölcselő vagy elméleti atheusok jobb végre érdemes buzgalommal erőlködnek nemcsak a maguk gondolkozását igazolni, hanem még inkább a másokét is ahoz idomítani.

De ha az a »meggyőződés« ily buzgalom mellett érthetetlen, — annál könnyebben megmagyarázható e kapaczitáló buzgóság maga, az emlegetett meggyőződés nélkül. Azért ezen szempontból nem is lehet kétségbe vonni, hogy lehetnek ily *elméleti atheusok;* sőt vannak is oly bizonyosan, amily kétségtelen, hogy annak az előbb jeleztem gyakorlati fajtának számosak az ő képviselői.

Hiszen onnan kerülnek ők ide!

Aminek tudata valakire nézve elviselhetlen teher, igen érthető, ha legalább *tagadással* iparkodik menekülni tőle. — Az a vallástalanság azonban, mely ily nyilt istentagadással lép föl, éppen ez által elveszti veszélyességét mindazokra nézve, akik még teljesen agyonművelve nincsenek. Azért elég is volt róla ennyit mondanom.

Van azonban az atheusoknak még egy *harmadik fajtája* is, melyet az előbbiek egyikéhez sem lehet fogni. Nem tudnék ugyan egy szóban nevet találni számukra; de a valóságban könynyen megismerheted őket. Gondolj csak a régi pogányokra: nem tagadták ezek, hogy van Isten, inkább többet is vallottak, mint kellett volna; de mikor Isten helyére a bálványokat emelték, éppen ezzel megtagadták az igaz Istent, — és ily értelemben voltak istentagadók.

Hanem mit akarok én itt ezzel? Talán csak a mythologiát akarom veszélyesnek deklarálni vallásos hitedre nézve? Ezt ugyan nem; mi az ókori népek hitregéiben, amint ezek némely könyvekben leirvák, veszélyes lehet, arról különben sem itt volna helyén szólanom. De azt hiszed talán, hogy a régi pogánysággal az atheusok ezen harmadik faja is kiveszett? Csalódnál. Kő vagy ércz bálványokat, mint a régiek, nem imádnak ugyan többé; de azért, amit ők Istennek nevez-

nek, éppen oly távol áll az igaz Istentól, mint a régi pogányság mesébe való hősei.

Azokat értem itt, akik megtartjak a szavakat, de *hamis fogalmakat* csempésznek alajok; akik egyre-mást Istenről és gondviselésről, mindenhatóról és örökkévalóról beszélnek; de hogy kit vagy mit értenek e szavak alatt? — csak kevésnek van bátorsága *egyszerre és egyenesen* kimondani. Azok nagy száma képezi ma az atheusok harmadik faját, akik *keresztény nevek alatt uj kiadásban akarnák forgalomba hozni a régi pogányságot;* akiknek Hiszekegyét legvilágosabban bevallotta *Göthe*, Lavaterhez irt levelében: »az örök kimeríthetlenül teremtő szent természet az Isten, és ezt az Istent kiki saját magában imádja« . . .

És ez az istenes istentelenség, vagy istentelen istenesség az, melynek örvényei minél rejtettebbek, annál veszélyesebbek is.

Ne gondold, kedvesem, hogy képzelt rémeket rajzolok eléd. Még csak azon filozofusokra sem akarok hivatkozni, kik egy pár szazad óta — mintha csak a saját fülöket akarnák megharapni — oly kinosan vajudnak egy-egy uj rendszer föltalálásával, mely szerint a kereszténység Istenét le lehetne valahogy az ő egéből »gondolkozni.« Nem feledem, hogy a szépirodalomról s altalán

a nagy közönségre számított olvasmányokról beszélek.

Szomoru jele az időknek, de való igaz, hogy az utolsó két század ferde bölcseletének nyomai az irodalom minden irányán ott sötétlenek. Nem is akarok itt arról emlékezni, hogy a »szakszerü« tudomány mily állást foglal el e tekintetben; elég csak annyit mondanom, hogy innen-tul már a tudósságnak épp oly divatos ismertető jele lesz az atheuskodás, mint akár a pápaszem. — De sokkal gonoszabb, hogy azok is, kikkel — mint *Stolberg* mondá — nem szoktunk disputálni, mielőtt rájok biznók magunkat, azok is lelkökbe szitták és átszürik műveikbe a leplezett istentagadás mérgét.

»Alig találkozunk irodalmunkban jelentékenyebb munkással, ki a pozitív, (értsd: keresztény) vallással nem szakított volna.« — Sietek hozzá tenni, hogy e megdöbbentő szavak egyenesen az ujabb német irodalmat illetik, — s aki e szomoru itéletet kimondta (ide irom: *Gervinus*, Neuere Gesch. der poet. National-Litteratur der Deutschen II. 329. l.) nem maradt adós a bizonyitással sem. Éppen a legünnepeltebb kitünőségek szolgáltatják neki a legsajnálatosabb adatokat. Kezdi *Lessing*, folytatja »az emberiség virága« *Herder*; még zsenialisabb *Schiller*, — és mindeniknél »elfogulatlanabb« *Göthe*, aki egyebek

közt ékes versekben mondja el, hogy sok gyülöletes dolgot képes ő türelemmel győzni; — négy van csupán, amiktől irtózik, mint a mérges kigyóktól:

»És ez a négy: a dohány, hagyma, poloska, *kereszt*.« —

Vagy talán ez nem is tartozik ide? Habár, legalább külsőleg, nagyban fejlődő irodalmunk mind jobban leszorítja is olvasó asztalainkról a német termékeket, — tény, hogy müvelt közönségünk igen tetemes része most is ezekkel él. Tehát már csak ezért sem volt fölösleges megemlíteni.

Szivesen kimondom, hogy Gervinusnak föntebbi itéletét éppen nem merném saját nemzeti irodalmunkra oly *általánosan* alkalmazni. De ha meggondoljuk egyrészt a szomszéd nemzet hatalmas irodalmának elmaradhatlan befolyását a mienkre; s hozzá még a távolabbi (ha ugyan a szellemi közlekedés távolságot ismerne) *Francziaország* minden irányban túlcsapongó irodalmának nagyon is érezhető hatását; és ha látjuk másrészt azt a bőven jövedelmező »hazafias« buzgalmat, melylyel a könyvgyártók amaz irodalmaknak éppen legüszögösebb termékeit a mienkbe egyenesen átültetik, hogy mint a kölcsönkönyvtárak legkeresettebb czikkjei, a közönség minden rétegében elterjedjenek: ily tény-

állással szemben igazán nem tudom, ki vonhatná még kétségbe, hogy a vallásos lélek legdrágább kincsét, szellemi életünk központját, valóban komoly veszélyekkel fenyegeti e réven is a gondtalanul üzött olvasás.

Igen szeretném én, ha nem volna igaz; — de figyelemmel kisérve ujabb-keletü irodalmunkat, lehetetlen eltagadnom, hogy a természetimadás, az ugynevezett *pantheizmus* kényelmes filozofiája, mely az összes *mindenséget* tekinti Istenül, — durvább vagy finomabb alakjában — iróink igen nagy részének hitvallása lett. Hogy is mondta Rousseau? Mintha csak minálunk irná ma, amit száz évvel ezelőtt irt a maga hazájában: »ez itt azt vitatja, hogy nincs más Isten, mint maga a világ« . . .

Ki hogy vitatja? mellékes kérdés; annyi bizonyos, hogy a pantheizmus, amily hamis fogalmakat ád az Istenről, épp oly lehetetlenné teszi az *embernek* helyes felfogását is. Mert ha az — akár anyagilag, akár eszményileg fölfogott — *mindenség* az Isten, akkor kifogástalan igaz azon további állítás is, hogy az istenség legtökéletesebb megjelenése, alakulása az ember, — vagyis mint Göthe mondá, hogy mindenki önmagában találja és imádja az Istent. Ha pedig ez igy van, akkor az ember szó szerinti értelemben *független*; tetteiről nem számolhat felsőbb hatalomnak:

törvenyrol beszelni képtelenség; czélja, rendeltetese saját lételében határozódik: magasabb, a föld határain tul fekvő czélra utalni sértés, balgaság ....

Hogy tetszik neked az ilyen Isten — világ — vagy ember? . . Pedig ha valaki a hamis filozófiától tanulta világnézetét, — ha nem mondja is el ily körmön fonva az előbb leirt következéseket, talán öntudatában sincs tisztában velök, — de hatásuk elől kitérnie lehetetlen. Szükségképen lerontja magában az Isten helyes fogalmát, és helyére az *istenített ember* bálványát emeli. És ha az a valaki éppen iró, igen természetes, hogy műveiben is saját világnézetét érvényesíti.

Meglehet, édes hugom, hogy veled együtt sokan csodálkozva olvassák ezeket. Arra gondolnak, hogy eddigi olvasmányaik közől egy sem mondta azt nekik, hogy: »nincs Isten a látható mindenségen kivül,« vagy hogy: »az ember az istenség legtökéletesebb alakulása.« — Elhiszem; de ezen nincs mit csodálkozni. Azok az elvek, igy kereken kimondva, sokkal ridegebbek, hogysem a szofizmák enyve nélkül a »természeténél fogva keresztény« lélekhez tudnának tapadni; aki tehát kimondja őket, önkéntelenül érzi a bizonyítás szükségét. Ilyen munkára pedig csak a filozofusok vállalkozhatnak; a regényirónak ez nem lehet föladata.

De mégis — ott vannak a tudomány népszerüsítői; ezek a filozofia mélységes folyamát is le tudják vezetni könnyen hozzáférhető csatornákba. Sokféle módjuk van hozzá. A példázgatást ugysem kerülhetem el; ime egy éppen a kezem ügyében van, bemutatom.

Egy velin papiroson mérsékelt szellemet affektáló nagy napilapunk *tárczaczikkekben* foglalkozik az emberiség vallásos eszméivel. Izetlen volna a szerencsétlennek eszejárását követnünk; csak egy mondatát irom ide, mely az egész kereszténységet irigyleni való nyugalommal kivégzi, mondván: »A megváltás még nincs bevégezve; az emberi fantázia csak segíteni akart rettentő küzdelmén, midőn a megváltás mythosát alkotá, — s ha jól megfontoljuk az emberiség évezredes szenvedéseit, nem fogunk csodálkozni, hogy oly könnyen belenyugodott önámításába; nem fogunk ezen psychologiai igazságból keletkezett megváltási eszme mythosi burokján nevetni.«

Mennyi bebizonyított tudomány! — s mily nemes türelem! Tehetné, — de nem akar a keresztény valláson nevetni; megelégszik azzal, hogy az ócska vasak leltárában a »mythosok« rovatába beiktatta. Mert hogy a »mythosi burok« alatt nem mást ért, mint a megváltásnak az evangeliumokban elbeszélt történetét, — mondanom is fölösleges. Az a »psychologiai igazság« pedig

a jónak és rossznak örökös küzdelme az emberben; amely küzdelemnek tagadhatlan létezéséből épp oly irigylendő tudománynyal származtatja itt a megváltás eszméjét, valamint a megelőző czikkben leszármaztatta belőle az ördögnek nevezett »phantomot.«

Mit szólsz hozzá? Az bizonyos, hogy következetlenséget nem vethetsz szemére. A *pantheizmus embere*, az istenség legtökéletesebb alakulása, honnan is várna *megváltót?* — De tulajdonképen nem is szorul rá; s ha mégis ott van hitében a »megváltási eszme,« az csak mind ideiglenes »önámítás« magyarázható, melyben az »évezredes szenvedések« között szivesen megnyugszik, mig ki nem ábrándítja belőle a — tudomány.

Sokkal simább uton juttatnak azonban e szomoru kiábránduláshoz azok a modern atheisták, kik regényt, novellát vagy szindarabot irnak. *Ezek a theoriát egyszerüen átviszik az életbe:* ugy szerepeltetik az embert, a regény, novella stb. hősét, — elveiben és cselekvéseiben — amint éppen az ő világnézetöknek megfelel.

S hogy mit várhat egyáltalán ily világnézettől a vallás, az eddigiek után könnyen elgondolhatod; noha első pillanatra különösnek látszik, hogy az Isten fogalmának kiforgatása után még vallásról legyen szó.

Tény azonban, (mit egyébiránt multkori levelem után könnyü megértened) hogy az ilyen irók müveiben is rendesen ott szerepel a vallás. Hisz csak nem rég konstatálta *Strauss* Dávid, korunk egyik leghirhedtebb atheusa, (ki azóta mar oda költözött, szegény, ahol a hit tudássá válik), hogy »az ember végre sem lehet el religio nélkül!« — azért ő, ki a látható mindenséget, az »univerzumot« választá Istenül, következetesen az anyagimádó pantheizmust, vagyis — amint maga kereken kimondja, a *materializmust* ajánlja »az előrehaladt emberiség vallasául.«

Jön aztán egy másik korifeusa a modern tudománynak — ki nem ismerné *Hartmann* nevét? — Jó sokáig minden ujság róla beszélt, »az öntudatlan bölcsészetének« szerzőjéről, ki legujabb könyvecskéjében *(Die Selbstzersetzung des Christenthums stb.* — ezt talán még nem forditottak magyarra) éppen oly következetesen, mint Strauss, a szerinte elavult kereszténység helyett az *eszményi, ideális pantheizmust* állítja föl, mint »a jövő egyedül lehetséges vallását«; miután ő is mindjárt az I. fejezetben kimondta, hogy vallásra mindenkor szüksége van az emberiségnek. — Az már aztán magától értetődik, hogy akinek milyen az Istene, olyan a vallása, — csak a név marad mindig ugyanaz.

De nemcsak nem mellőzik, aminthogy nem is mellőzhetik teljesen a vallást; hanem — ami igazán meglepő lehetne — nagyon is sokat foglalkoznak vele. Mintha csak valami buzgó hitvédő iratát olvasná az ember, oly sürün találkozunk müveikben »vallást« illatozó frázisokkal. Minden lehető változatban zengedezik, hogy a »tiszta, földi salaktól ment religio« az emberiség szent öröksége — a sziv egyedül boldogitó bölcsészete — az egyeseknek sérthetetlen, tiszteletet követelő kincse, — és a többi. De emellett sokszor ugyanazon lapon a legfrivolabb, sőt rágalmazó gunynyal »tisztogatják« majd az egyik, majd a másik felekezet vallását.

Néha kissé tovább is mennek az őszinteségben, mint talán maguk is akarnák. Ime ismét egy példa, melyet a bálvanyozásig ünnepelt *Hugo Victor* szolgáltat, s nem is én fordítom le, hanem a magyar forditásból idézem.

A párisi munkásokhoz beszél: »A keresztény husvét helyébe népies husvétet teszünk. A monarchia meghalt, de az ország él . . . Egy embernek a pap általi koronáztatása helyébe Isten, az igazság legfőbb alkotója, egy nemzetnek az ipar általi koronázását léptette« — stb. stb. Nos, nemde csinos programm? Monarchia helyett: ország; keresztények helyett: nép; vallas helyett: ipar — folytassuk! Halhatatlan lélek

helyett: földolgozandó anyag; erény helyett: munka; mennyország helyett: kényelem és élvezet, — és a pokol? Erről rendesen megfeledkeznek; pedig ez is van: az ő programmjok szerint az a testi-lelki tönk, melyre a szegény munkás népet juttatják, — a valóságban pedig az, hol az istentelen ámítók és ki tudja hány áldozatuk az örökkévalóságot fogják tölteni.

A megtévedt szellemeket csak sajnálni lehet, noha befolyásuk veszélyességén a kiszámitott rosszakarat hiánya mitsem változtat. De annál nagyobb megvetésre méltók azon farizeusok, kiknek minden ájtatoskodásuk mellett egész eljárásukon fölismerhető a vallásirtó törekvés fekete jellege.

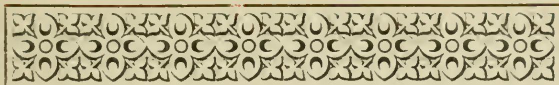
Tudják ugyanis, érzik, hogy a vallást egyenesen megtámadni — legalább is igen kétes vállalat. Még az aluszékonyabb lelkeket is észretérítené. Azért helyezik külön magaslatra a »tiszta vallást«, melyet kiki szive szerint kövessen, — és mig ennek kenetes frázisokkal bókolnak, az alatt az egyik és másik felekezet vallását annál biztosabban vélik ostromolhatni, minél bizonyosabbnak látszik, hogy amit az egyik ellen irnak, az emberi gyöngeségnél fogva — legalább a másiknak hívei közt megtalálja pártolóit.

Nemde ügyes taktika? És ez ügyességet csak azon találékonyság mulja még fölül, melylyel

a semminél is üresebb »tiszta vallás« felekezetének is nevet tudtak adni, megcsinálván fából azt a vaskarikát, mely mint *»felekezetlenség,«* egyik legujabb jelszó gyanánt forog szájról-szájra.

Nyilt örvényektől a könnyelmüek is szoktak óvakodni; de ahol a mélységet sűrű hinár födi, melyen — mint az üde réten — virágok is mosolyognak: ott a szerencsétlenség mindig gyakoribb. Innen van, hogy a vallástalanság, mely vallásos szóvirágokkal himzett lepel alatt kisért, minden más veszélynél — veszélyesebb.

VI.

*B** márczius 14.*

Utolsó két levelemben iparkodtam teljes valóságában föltüntetni az olvasásból támadható veszélyt, amennyiben az a hitet s egyáltalán életünk vallásos vonatkozásait fenyegeti. Ha e pont körül messzebb is terjeszkedtem, mint talán e levelek keretébe illenék, — mentségül szolgál egyrészt a tárgynak oly gyakran félreismert fontossága; másrészt pedig azon körülmény, hogy a mondottak után annál rövidebbre foghatom megjegyzéseimet a következőkben, midőn azon veszélynek az *erkölcsiség* ellen irányult oldaláról szólok.

Hisz éppen a vallásos hit képezi minden elkölcsiségnek alapját! Ahol tehát ez az alap veszélyeztetve van, ott az erkölcs sem lehet biztosságban. Ami azt megingatja, menten romba dönti ezt.

Mióta az emberiség erkölcsöt és erényeket méltán becsülni képes, sohasem jutott eszébe

senkinek e szoros összefüggés sérthetetlenségén kételkedni. Korunkat illeti az a gyanus dicsőség, hogy már az erkölcsnek a vallástól való elválasztását, sőt teljes függetlenítését halljuk hangoztatni. Természetes, hogy a külföldi gyümölcsöt buzgón árulja a mi irodalmunk is.

Maga az emberiség közérzése hangosan tiltakozik ily fölfogás ellen. Ki is hallott valaha istentelen, vallástalan — és mégis erkölcsös emberről?! — De mindennek daczára a szavakon kapkodó félmüveltség lehetővé tette, hogy e magában képtelen fölfogás, elhagyva a filozofusok műhelyét — kész kicsinált dolog gyanánt kerüljön forgalomba, mint a tudomány uj vivmánya: »*a morál minden religiótól független!*«

Nem elég tehát, egyszerüen képtelenségére utalnom ezen elvnek, mely az imént hangsulyoztam szoros összefüggést kereken tagadja; az utóbb említett körülmény megkivánja, hogy azt a képtelenséget néhány megjegyzéssel illusztráljam.

Arról persze szó sem lehet, hogy én itt hosszas erkölcsbölcseleti fejtegetésekbe ereszkedjem; de nincs is erre szükség. Hisz nem az a föladat, hogy ama vadonat uj frázis ellenében felfödözzük a való igazságot, — ott él az minden egészséges lélek öntudatában; és sok fényes elme elvégezte már azt a munkát is, hogy a tudo-

mány buvárkészletével bejárva ezen igazság mélyeit, az emberésznek az istenség örök langjanál gyujtott szövétnekével megvilágosította annak *alapjait* is.

Vannak elvek és állítások, melyeknek — egyéb értékök hiján — csak a komoly »tudományos« hang szerez tekintélyt a jóhiszemü emberek előtt; holott sokszor csak a legközelebbi következményeket kell a tudós köpenyből kibontani, és a józan ész fegyverzetlen szemmel is azonnal látja a tiszta — hazugságot.

Vegyük csak közelebbről szemügyre következményeit ama tudományos vivmánynak, mely a morált minden religiótól függetlennek deklarálja. »Borzasztó ez elv a maga *gyakorlati értelmében;* oly borzasztó, hogy — *jelentésének teljes átértése mellett* — az emberi nem iránt való pokoli gyülölet kivántatott hozzá, annak kimondásától vissza nem rettenni. E néhány szóban olyan forradalom elve van kifejezve, melynél pusztítóbbat gondolni sem lehet. Elv, mely az egyes embernek a sivár vigasztalanságot és kétségbeesést, a társodalomnak életforrásai teljes elapasztását s a biztos erkölcsi éhhalált helyezi kilátásba.« — Keményen vádoló szavak, de igazat mondók.

Aki az erkölcsiséget nem tartja egészen *üres szónak,* az mindenek előtt a jó és rossz közti

különbséget kénytelen elismerni, — azon megfelelő *kötelezettséggel*, hogy a rosszat kerülni, a jót követni kell.

Ez a különbség mindenekelőtt szilárd alapot föltételez, mely egy pillanatra sem ingadozik, ha a csökönyös akarat azon kérdéssel tamad ellene: *miért* jó ez, — rossz az? — De hol és miben fogja e szilárd alapot föltalálni az, aki lelkéből kitagadta vagy kizavarni engedte az Isten helyes fogalmát? Mert ha a jó *nem azért jó*, mert megegyezik az Isten akaratával; és a rossz *nem azért rossz*, mert azzal ellenkezik, — akkor csak egy a bizonyos, hogy: a jó és rossz közti különbség szóbeszéd, — agyrém.

Amaz erkölcsi kötelezettség pedig, mely a jó és rossz közti különbség természetes következése, — bizonyos törvényekben nyilatkozik, melyek cselekvésünk elé szabják a jót és óvnak a rossztól. De, kérdem ismét, honnan tanulja ismerni ezen törvényeket az, kinek vallása nincsen? vagy olyant affektál, mely annak csak nevét bitorolja? . .

Azt mondjak: az erkölcsi törvény az embernek szivébe van irva! — Szent igaz; az erkölcsiség legfő törvényeit kiki lelkében viseli, — azért nincs teljes mentség senki számára. De az is igaz ám, hogy abba a szivbe utólagosan még sok más

iródott, mi által az eredeti irás is olyan kuszálttá lett, hogy nagyon bajos az olvasása!

Azonban, ha ettől el is tekintünk, ha az a törvény minden lélekben és minden egyes esetre még oly világosan hangzanék is: hol van a *szentesítése?* . .

Mert mindenki tudja, hogy bármely törvény a szabadakaratu emberekre hatásos csak ugy lehet, ha illetékes hatalom szentesítette: érdemleges *jutalmat* kötvén megtartásához, és megszegéséhez éppen olyan *büntetést*. Aki tehát ezt a szentesítést Isten kezéből elfogadni nem akarja, az kénytelen ismét az emberre hivatkozni. És igy is tesznek. Az embernek erkölcsi természete elég kezesség ama törvénynek szentsége mellett! — azt mondják. Csakhogy ez már frázisnak is izetlen. Ki is fogná mindig — *akkor is, ha nehezére esik* — megtartani az olyan törvényt, *melynek egész* tekintélye végre is csak jó magától függ?

»Ott van a lelkiismeret!« — Igaz; már t. i. ahol van és szóhoz juthat. Azonban a legérzékenyebb lelkiismeret is magában csak olyan hatóság, mely hozhat ugyan itéletet, *de végrehajtó hatalommal nem bir;* — az olyan itélet pedig, mely végrehajtatni nem fog, senkinek sem okoz nyughatatlanságot. A lelkiismeret »mardosó szava« csak arra nézve birhat értelemmel,

ki abban Istennek, mint az erkölcsi törvény szentesítőjének, fenyegető szavát ismeri el.

Ha tehát igaz, hogy a morál Istentől, vallástól független, akkor az erkölcsi törvényről hiányzik a szentesítés; — és ezzel meg van nyitva az ut, melyen a legromlottabb szív vágyai is szabadon kereshetik teljesedésöket. Rend, törvény, jog és igazság helyett azon egy elv érvényesül, melyet *Spinoza* egész arczátlanul hirdetett: »*szabad minden, ami lehetséges, és erkölcsileg jó minden, ami kellemes!*« — Hát nem a legpusztítóbb forradalom van ezzel kimondva — minden téren? . .

Ha a »független morál« elve igaz, akkor az erény hősei minden, a tulvilág igazlátó birájába vetett reményökről, mely őket az élet félreismerésével vagy éppen gunyjaival szemben kitartásra, sőt áldozatokra lelkesítette, — mondjanak le örökre. És a gyöngék, kik az erény vonzó képét bukásaikban sem feledték; — a szerencsétlenek, kiket rossz példa, csábító alkalom rántott le a tiszta lelkiismeret verőfényes légköréből: ne is gondoljanak vissza! a megbánás jutalma kinevettetés; hiába is fáradnának: semmi sincs, mi a gyarló áldozatot fölsegítse, támogassa, — mondjanak le örökre! — Lehet-e emberre még ennél *sivárabb vigasztalanság*, kétségbeejtőbb gondolat? . .

És végre, — mert senki sem meri tagadni, hogy a társodalomnak életforrásai a teljesített kötelmek és a jogtisztelet; hogy

Minden országnak támasza, talpköve

A tiszta erkölcs: — ám képzeljen tehát magának, aki tud, olyan társadalmat, mely a »független morál« elve mellett a fölbomlást, az erkölcsi éhhalált elkerülheti.

Ime kedvesem, a »minden religiótól független morál« elve — az igért rövidség ellenére ugyan elég bőven, de a tárgy fontosságahoz képest csak némileg — illusztrálva. Azok a keményen vádoló szavak csakugyan igazat mondanak.

Őszinte lelkedben — mintha látnám — önkéntelen föltolul itt a kérdés: minő gonoszság vihetett embert annyira, hogy ily valótlan s emellett oly kiszámíthatatlan rombolásra képes elvet fölállítson? . . Minden esetre »*jelentésének teljes átértése mellett*« az emberi nem iránt való pokoli gyülölet kivántatik hozzá. De éppen azért nem is merném ráfogni senkire, hogy *tudva és akarva* — tudva amit mond, és akarva a kimondott elv minden következményeit — képes lett volna valaha kimondani.

Az igazság örök érvénye rendesen a következményekben boszulja meg magát a ferde bölcselkedés »vivmányain.«

A szóban forgó elvnek is megvan a maga története. S talán kiváncsi is vagy e történetre, — de meg én sem szeretnék méltatlan itélet okozója lenni; azért a rövidség ismételt koczkáztatásával is — nem bánom, — próbáljunk megint egy kissé filozofálni. A részletek fejtegetéséről ugyan itt is le kell mondanom, mert a modern filozofia nyelvén bajosan értenők meg egymást; a dolog lényege azonban elég egyszerü arra, hogy röviden is megkisérthessem leírását.

Az utóbbi idők bölcselete — nevezetesen *Kant* óta, kinek valóban óriás szelleménél csak tévedései nagyobbak — különös szeretettel foglalkozott az *elvont gondolkozással*, aminek megfelelő tehetség bennünk a »tiszta ész«; emellett persze szükséges a »gyakorlati ész« is, mely az élrevalóság mestere. Kant hires könyveit — a *tiszta észről*, meg a *gyakorlati észről* — nem szokás ugyan olvasni; fejfájást okoznak még a filozofusnak is, — de legalább névleg emlegetni a bon ton-hoz tartozik a szalonokban is. És az általa kitalált megkülönböztetés kényelmessége mellett még kimerítőnek is látszik. E szerint eszes természetünk egyik oldalát teszi a *tiszta ész*, mely gondolkodik, itél és csinálja az igazságokat, — a másikat pedig a *gyakorlati ész*, mely cselekvésünket szabályozza; amaz *értelmi*, ez pedig *erkölcsi* törvényhozó. Amiből aztán vilá-

gosan következik, hogy mind a kettőnek törvényei egyenesen *eszes természetünkben* birják öszszes tekintélyöket, tehát a gyakorlati ész erkölcsi törvényei is abban találják *kötelező erejök alapját, szentesítésöket.* Ha pedig igy van, akkor mind az, aki eszes természetéről le nem mond — erről pedig senki sem mond le — joggal beszélhet erkölcsiségről; követelheti magának az *erkölcsös* jelzőt, — legyen bár *vallása* akármilyen, vagy éppen *semmi!*

És nézd, ezzel már kész az uj morál elmélete. Még csak egy alkalmas frázisba kellett önteni az egészet, hogy a publikum is élhessen vele; megcsinálódott tehát az elv: a morál minden religiótól független!

Ezzel azonban még nincs vége a történetnek. Azok a tudós urak, kik ott a filozófia magas hegyén meginditották a követ, aligha sejtették: meddig gurul — hol áll meg? —

Ha az erkölcsi törvény az ember eszes természetében birja végső alapját, szentesítését: akkor cselekvésére nézve nemcsak elégséges irányadót talál mindenki saját »gyakorlati eszében,« hanem *ezen kivül más erkölcsi törvényhozót el sem is ismerhet!* És ez nagy szó. Annyit tesz, hogy: »a *keresztény erkölcstan,* minthogy az emberen kivül álló, fölsőbb törvényhozó iránti engedelmességen alapul, *határozottan erkölcs-*

télen, melyet a modern müveltség el nem fogadhat« . . .

Nem én gurítottam idáig a követ; nem én hoztam le ezt a végső következtetést; ugyanaz a hires berlini tudós, *Hartmann*, akit már a multkori levelemben említettem, nemcsak világosan kimondja föntebbi szavaival; de tüzetesen is fejtegeti ugyanott idéztem munkájának harmadik fejezetében.

No's, édes hugom, hogy tetszenek neked ezek a bölcsek? Gondolom, elég volt az ő főztükből ennyi. És én mindezek után teljes erejében ismételhetem a levelem elején mondott állítást, hogy minden, ami vallásos hitünkre veszélyes, veszélyt hoz az erkölcsi életünkre is.

Lehet azonban a vallás *látszólagos megkerülésével* is az erkölcs ellen támadni, s azért nem maradhatok az általános óvás mellett. Szükséges, hogy kissé közelebbről is föltüntessem különféle módjait a veszélynek, amint a szépirodalom s által án a nagy közönség elé szánt müvekben keríti áldozatait; noha egy keretben részletes képét adni az egésznek, éppen az ő kimeríthetetlen változatossága miatt nem lehet.

Igen természetes, hogy általában itt is azon álláspont határoz, melyet az iró a *vallás irányában* elfoglal. Csalódnál azonban, ha akár ezen álláspont meghatározását, akár az arra támasz-

kodó *erkölcsi elvek nyilt bevallását* keresnéd műveikben. A nagy közönség irói »nem moralizalnak.« Ők az életet festik az élet számára — igy mondják.

De hát igazán nem moralizálnak? Hihetetlen; hisz az embernek minden tette, szava érzése és gondolata — erkölcsi mérték alá esik! S mi képezi a regény, novella, költemény stb. tartalmát, mint tettek, szavak, érzelmek és gondolatok? — és pedig nem is csak ugy elvontan előadva; hanem a költött jellemek szereplésében a gyakorlatiság szinével és hatásával fölruházva! Ha megütik az erkölcsiség mértékét: erkölcsileg jók; ha nem: erkölcsileg rosszak; az első esetben épít az iró, a másodikban ront.

Vajjon igaz-e tehát, hogy ők nem moralizálnak? — Sőt mondhatnám sokkal hatékonyabban moralizálnak, mint a pap a szószéken, — régi igazság lévén, hogy a szó indít, hanem a példák vonzanak.

A moralizálás persze mindig olyan, amilyen a filozofálás; vagyis — mint előbb mondám — azon állásponttól függ, melyet az iró a vallás irányában elfoglal.

Azok a könnyü-vérü gunyolódók, kikről IV. levelem vége felé emlékeztem, épp oly könnyüvérüen bánnak el az erkölcsiséggel is. Kedvencz alakjaik: az erkölcsre sokat tartó mama vagy

viragjaba fonnyadt nagynéne, ki az ő örökös moráljával majd kiállhatatlan, majd nevetséges, de mindig pedáns; a valláshoz ragaszkodó, erényes ember, ki minden tettével azt árulja el, hogy korlátolt-eszü, bigott, mindig kész balek; — mig egy másik sima képpel mindenkinek becsületet, erkölcsöt ajánlgat, maga meg éppen az által boldogul, hogy ellenkezőleg cselekszik stb.

A pantheizmus hivei — akár anyagimádók, akár idealisták — az erkölcsiségről még csak helyes fogalommal sem birhatnak. Hogyan is? hisz ehhez mindenek előtt szent és igazságos Istenre volna szükségök; *ilyen* pedig csak a kereszténység *személyes* Istene lehet. — Ők tehát, ahol éppen az erkölcsiségről beszélnek, ugy beszélnek, mint a multkori levelemben mutogattam (hogy is mondta Rousseau? — »azt vitatják, hogy a jó és rossz közti különbség agyrém«; — mikor pedig nem beszélnek róla, akkor személyeik megfelelő cselekvése beszél.

Egy nő, kit a becsületes emberek gyalázatosnak mondanának, fényes, szivet-lelket meghódító szerepet visz, mint a hűségnek s önfeláldozó anyai szeretetnek ragyogó példája — a nevét is megmondhatnám, melyet egy mostanaban fölkapott regényben visel.

De minek szaporítsam a példákat? Nem akarom, hogy az ilyen jellemekkel megismerked-

jél. Ha azt mondom, hogy az iró elveinek megfelelő szerepet visznek a költött történetekben: ennél rosszabbat már nem is lehetne felőlük mondani.

Hanem mégis, — egy példát még; igen tanulságos, nem is igen régen történt. — A Kisfaludy-Társaság költői beszélyre tüzött volt ki pályadijat. Az »Eljátszott szerelem« czimü pályamunkát némely költészeti jelességei miatt megdicsérte a biraló bizottság; de jutalomra nem ajánlotta, »mert az egész mű egy beteges, túlcsigázott életnézet és erkölcstan szüleménye.« Erre egyik tekintélyes lapunk irodalmi referense ilyen kérdéssel támad a pályabirákra: »vajjon versben irt erkölcstanra vagy költői beszélyre tüzte-e ki a társaság a pályadijat?« mert — szerinte — az adott birálat csak az első esetben volna elfogadható. Tehát mikor költői beszélyt ir az ember, akkor az erkölcstanhoz semmi köze! A birálók dolga pedig: megvizsgálni, érdekes-e a mese, hangzatos-e a nyelv, jól csengenek-e a rímek és a versek ép lábakon lejtenek-e? — s ha igen, neki a babért! — Ime a független morál az irodalmi gyakorlatban.

Zsukoffszky, kiről levelezésünk kezdetén emlékeztem, egész értekezést irt »a költészet erkölcsi hasznairól,« melyben egyebek közt azt mondja: »Minden olvasónak joga van a költői

műben nemcsak a művészt, hanem az *embert* is szigoru birálatra fogni. *Jaj az olyan költőnek, ki az erkölcsbirót nem tartja éppen annyi tekintetre méltónak, mint a kritikust!«* . . . És a franczia regényekről, melyeknek lajstromát pedig akkor még *Zola* botrányai nem undokították, igy ir egyik levelében: »Ha olvassa az ember ezen régényeket, eliszonyodik nemcsak elkölcstelen tartalmukon, hanem szerzőik erkölcstelenségén is« . .

Boldog Isten! mily korlátolt ész lehetett ez a Zsukoffszky! . . Ha nem tudnók, hogy csak néhány évtized előtt halt meg, azt vélné az ember, hogy a »sötét középkorból« beszél; s ha nem volt volna királyfiak nevelője, császárok barátja és ellenfelei szerint is »a legnemesebb, legtisztább jellem« — még tán azt is ráfoghatnák, hogy valami »obscurus barát« volt . . .

VII.

*B** márczius 26.*

Annyit emlegettem utóbbi leveleimben Istent, vallást, erkölcsiséget, hogy talán már olyasmit is gondoltál, édes hugom, mintha én szerintem csak a Schmid Kristóf iratait vagy legfölebb olyan regényeket lehetne veszély nélkül olvasni, melyekben az apa lépten-nyomon komoly leczkéket tart a fiának, és a leányoknak mindig csak a nagymama vagy az éltes gouvernante morálpredikáczióit kell hallgatniok — mig utoljára valamennyien kolostorba mennek; vagy ha éppen lakodalommal végződnék a dolog, abból is legfölebb az eskető pap kenetes beszédét élvezheti a nyájas olvasó — —

Pedig eszem ágában sincs az ilyesmi.

Hogy a szépirodalom nem templomi szószék, a honnan szigoru erkölcsi predikácziókat vár a publikum, azt mindenki tudja. Én is tudom. De ha az iró már előre függetleníti magát minden erkölcsi törvénytől: várhatjuk-e akkor még

józanon, hogy azok az eszmék, melyeket lelkünkbe olt, mindenkor igazak; azok a szunnyadásból fölrezzentett hurok valónk nemesebb részei; — hogy azok a belénk olvadó jellemek méltó példanyok lesznek a követésre? . .

Oly társaságra, melyben a selyembe öltözött romlottság, a finom és durva érzékiség, nőrablás, párbaj és öngyilkosság nemcsak folytonos beszéd tárgyát képezik; hanem *a legvonzóbb egyéniségek tetteiben forognak szem előtt:* ily társaságra, mely anya volna képes rábizni leányát? S vajjon más-e az a társaság, mely a független morál elve szerint irt könyvekben él és mozog? Nem! sőt sokkal rosszabb. Mert az olvasó lelke az ily társaságban *egyedül van.* — még csak azok tekintete sem ellenőrzi, akiknek befolyása különben ébren tartaná; és igy álmodozva, észrevétlen kerül hatalmába azon varázsnak, mely a bünt — ha nem is mindig széppé — de mindig vonzóvá teszi.

Azon kiváló gonddal alakított személyeket, kik az ily társaságokban rendszerint a főszerepeket viszik, — mondtam már, hogy nem is lehetne itt közelebbről jellemeznem. Csak azt akarom megjegyezni, hogy nem csupán az olyan szereplők hatása lehet ám veszélyes, kiket az életben közönséges gonosztevőknek tartanánk, mig itt a regényhős nimbusában forognak előt-

tünk; nem is csupán azon »önálló szellemeké,« kik szóval és tettel bizonyítják, mennyire fölül emelkedtek holmi »vallási és társodalmi előítéleteken«: hanem azoké is, kik merő ártatlan s mégis sokszor egész életünkre döntő — apró hibákat lopnak szivünkbe. Például az olyan »infádni való« szőke-fürtü, sötét-szemü angyalfejecskék, melyekben tótágast áll minden okos fogalom; — de annyi a szellem az ő kedves gonoszságaikban, szeszélyeikben annyi az ellenállhatatlanság, hogy lehetetlen nem szeretni őket és — meg nem kivánni szerepöket.

Hanem talán én sem tudom »a szépet kellőleg megkülönböztetni a jótól?« — mint a minap egy kritikában olvastam. Mert nem ritkaság olyanokkal is találkozni, kik némely irodalmi terméket maguk sem tartanak ugyan »erkölcsi tekintetben« egészen kifogástalannak, hanem azért mégis olvassák: tisztán csak avégből, hogy költői szépségeikben gyönyörködjenek, saját szépérzéköket müveljék stb.

Hidd el kedvesem, az ilyen okoskodás vagy *nem őszinte*, — vagy igen fonák, ha valóban különbséget akar találni abban: remek-mivü arany serlegből vagy hitvány sár bögréből iszsza-e a mérget?

S még nagyobb fonákság azt hinni, hogy éppen a »költői szépségek« közől oly könnyü

kivalogatni és ártalmatlanokká tenni a mérges virágokat! Hisz éppen az ily sajnos tökéletességü müvek szerzőiről áll az általában, amit *Menzel* Götheről mondott: »Nagy mértékben birja ő azon talentumot, hogy az olvasót büntársává tenni, akaratának beleegyezését kicsikarni tudja. Kezében a talizmán, melylyel a sziveket kormányozza. Mindig és mindenütt kellemes elbeszélő. Nem tudunk menekülni az édes kéj elől, melylyel egész valónkat fogva tartja, s egyenes ellenkezőjére csábít mindannak, amit különben hittünk és éreztünk. Álljon bár a bün, az aljasság még oly világosan szemünk előtt: ő kényszerít, hogy együtt vétkezzünk vele, együtt gyönyörködjünk az aljasságban; — és sohasem tudunk tőle megválni azon szégyen érzete nélkül, hogy egy-egy pillanatra legalább megfeledkeztünk magunkról.«

De mit tartsunk még az ilyen talentumról, ha látjuk, hogy nemcsak az olvasót, hanem még magát az Istent is büntársává akarja tenni?

Ne rázd a fejedet, kedvesem, valót beszélek.

Könnyen belátható dolog, hogy az a határozatlan valami, az az »universum« vagy »szent természet« — mit a pantheizmus és a vele járó független morál hivei, mikor komolyan akarnak beszélni, az Isten neve alatt értenek, — már magában sem alkalmas arra, hogy az életben

szerepeljen. Aztán meg hiaba! nem is lehet oly könnyű szerrel kiirtani az emberek lelkéből azt az »előitéletet,« hogy az Istent nem csak önmagukban, nem is e világban; hanem önmaguk és az egész világ fölött gondolják. Azért ama talentumos uraknak rendesen van egy más, *személyes* Istenök is, kivel a regények, novellák, szindarabok stb. meséiben igen megható szerepet szoktak játszatni. Olyan Isten ez, aki ha az igazi volna, sohasem kellene az utolsó itélettől tartanunk. Egy bizonyos valaki ott a felhők fölött, ki az ő magas messzeségében szabadjára ereszti a világ folyását, s még kevésbbé jut eszébe birói szigorral kutatni, mi van az egyesek szivében. Valami »kegyes istenség,« kinek jóformán nincs is egyéb tulajdonsága, mint az a kimondhatatlan *szeretet*, melyet oly szentimentális áhitattal emlegetnek az ő tisztelői. »Egy barátságos keleti emir, kinek ősz szakállán folyton a meghatottság könyei permeteznek, s kezében zöldelő nádszál a kormánypálcza, hogy valamiképen kárt ne okozzon senkinek« . . .

Aki az általam jelzett irók müveivel akármi czélból foglalkozott, könnyen ráismerhet erre a jóságos emirre. — Vagy más-e az az »Isten,« kit a talentumos Göthe magyar forditói oly épületes viszonyban tüntetnek föl az ifju *Werther*-re? . . Azon Isten, ki oly résztvevő szeretettel hallgatja

végig a beteglelkü ifju esztelen kesergéseit, s utoljára *még a kereszténységtől is dispenzálja:* mert hisz csak azok tartoznak az Isten fiának nyájához, kiket az atya neki adott, — de Werther tudja, »neki az ő szive mondja,« hogy őt az atya magának tartotta meg, — s tárt karokkal várja, mint öngyilkost is. S nem ugyanazon áldott-természetü emirt — csakhogy *Göttin* minőségben — lépteti-e föl ismét Göthe s vele az ő magyar fordítói »Faust«-ban, mint »Mater gloriosát«? aki a konok bünöst annyi aljasság, csábítás, hűtlenség után üdvözitő mosolylyal inti föl az égbe!

»Az én Istenem (persze megint csak arra az áldott emirre gondolhatsz) a szeretet törvényei szerint itél, nem a haragé szerint« — ezzel vigasztalja egyik hires regényünk hőse, egy hitehagyott szerzetes a »feleségét.« — Még a »Hölgyek Lantjában« is találkozhatol vele; mert az az édes Isten, akihez *Irene* az ő *Leveleiben* oly érzékenyen fohászkodik, leirván ezt a keserves életet, »melynek legnagyobb értéke abban áll, hogy amikor akarunk, akkor válhatunk meg tőle«: ki más lehetne, mint az a könyes szakállu emir? Igen, igen! mert a kereszténység Istene nem érzelgést, hanem jóban tevékeny életet követel hiveitől; és a bünöst itélettel, a gyáva öngyilkost kárhozattal várja.

S végtére, hogy még *imakönyvök* is legyen ama nádszállal kormányzó kegyes istenség tisztelőinek, azt is irt már régen egy finom atheista (Zschokke), mely azóta különféle kiadásokban — természetesen magyarul is — szolgál a rideg kereszténységtől borzadó »müvelteknek,« hogy az édes-mézes érzelmek földagadt hullámain ringathassák olvadozó lelköket az »*Áhitat óráiban*.«

De nem részletezek tovább. Összefoglalom a kérdést: mi a gyakorlati eredmény, melyet az ilyen olvasmányok az ifju lelkekben szükségképen létrehoznak?

Hogy egy természetimádónak ömlengéseit olvasva, senki sem fogja rögtön hazugságnak deklarálni a Hiszekegyet; hogy az olvasó, akár az istenség gloriájával övezve látta maga elé állítva az embert, akár a tudományosan rá bizonyított gorilla-atyafisággal ölelkezve — nem fogja azonnal ünnepélyesen visszavonni keresztségi fogadalmát; hogy az akármily vonzó szinekkel festett »érdekes« kalandot nem fogja az olvasó maga is megkisérleni; hogy a pisztoly dörrenését hallván, mely az érzékeny Werther keserveinek oly üdvözítő véget vetett, nem fog azonnal ő is neki keseredve karabélyt tölteni — és igy tovább: ez mind igaz

lehet.* De hogy mindig lesznek pillanatok, mikor a legjobban nevelt fiatalok is »megfeledkeznek magukról« — ez már bizonyos.

S vajjon mi történik az ily önfeledt pillanatok alatt?

A szívben megmozdulnak holmi apró kis szörnyetegek — a fejletlen rossz hajlamok — s mozgásuk mintha kellemes csiklandozás volna csupán; holott egymás után kezdik kiturni az utmutató oszlopokat, melyeket kötelmeink tudata akaratunk elé tüzött volt. A lélek észrevétlenül lazul, őrszemeit álmadozó kéj hálózza be, mindig gyérebb és gyöngébb lesz a lelkiismeret szava, mig végre *egészen elhallgat*, vagy éppen új, egészen mást mondó nyelvet cserél; és akkor azok

* U. i. Nem vonom vissza! igaz lehet. Hanem hogy az ellenkező sem lehetetlen, példák bizonyítják. Csak kettőt említek. Talán hallottad is — annak idején sokat beszéltek róla nálunk is — hogyan került *Hartmann* filozofiája a törvényszék elé: egy fiatal ember agyonlőtte magát, s mikor rátaláltak, egyik kezében a pisztoly, másikban Hartmann könyve volt... Régibb történet, de nagyon tanulságos a másik is, egy előkelő nemes ifjunak az esete, ki mint joghallgató a brünni egyetemen 1834. április 5. szintén pisztolylyal vetett véget életének. Az anyagilag és szellemileg gazdagon megáldott ifjut szerencsétlen olvasmányai kergették a vigasztalan halálba — »a kétségbeesés költészete.« Maga irja le szomorú utját a papirjai közt talált *naplóban*, mely két évvel halála után nyomtatva is megjelent »*Carl von Hohenhausen*« czim alatt, Braunschweigban 1836.

a kis szörnyetegek bátran nőhetnek: otthon vannak, urrá lettek.

Ime a kéjelmes ut, melyen a vigyázatlan lelkeket selejtes olvasmányaik iszonyu biztossággal vezetik el a lelkiismeretlenség halálos sivatagjába. Az ut sokszor rövidebb, de a vége mindig ugyanaz: a lélek aléltsága, erkölcsi tönk. És ez a vég olyan kezdetet jelent, melynek a folytatása beláthatatlan . . .

Tudom, hogy nemcsak az én, — de bárki egyesnek szava, ha még oly erős is, az áramlatot jobb irányba terelni nem fogja. De mégis — mert hiszem, hogy előtted legalább nem lesz szavam egészen sulytalan — kimondom itt azon meggyőződésemet, hogy, habár sok más tényező közremunkált, mindenek fölött a nagy közönségben (akár akarva, akár akaratlanul) pusztító irodalmat — első sorban az ő selejtes regényeivel, melyek már az ifjukort megmérgezik — terheli a felelősség társodalmunk azon szomoru állapotáért, melyet a családok földult szentélye, a gyakoriságuk mellett is »meglepő« leleplezések, csalások és sikkasztások, s végül az apa-, gyermek- és öngyilkosságok statisztikája illusztrál.

Nagyon is komoly hangba mentem át; de nem csoda. Aki nem ajakán, hanem szívében hordozza hazája szeretetét, lehetetlen annak el nem komolyodnia, látva a pusztitást, melyet a destruk-

tív irodalom éppen a nemzet törzsén és gyökerein okoz. Mert mi sors vár a tölgyre, ha »benne termő férgek erős gyökerét megőrlik«? . . . Sok panasz hallatszik a »mai fiatalság« ellen, — és a könnyü tréfa, mit az elméskedők közbe vegyítenek, nem tudja feledtetni a panasz komoly okait. Láttam, nem egyet láttam magam is az imént leirt uton arra a halálos sivatagra térni, — és most e gondolatok közt felujuló emlékök fájva kérdi: visszajönnek-e? . .

Talán visszajöttek, — talán visszajönnek. Hisz a *férfinak*, kit az élet nyilt tengerén sokkal több veszély fenyeget, kinek hitét a kevély tudomány, erkölcsét a csábító függetlenség nagyon is közelről ostromolják, biztató révet nyitott a világ gondviselője: a *keresztény család szentélyében*, hol amit elvesztett, ujra föllelheti, és biztosíthatja félteni valóját. A vihar még nem hajórés, az eltévedés még nem halál. Ama csendes révben behegednek a mult sebei, és öléből biztos irányba indul a jövendő: *ha ez áldott révnek hü őre, ha e szentélynek méltó papja — a nő.*

Félelmes bókot, nagy felelősséggel járó igazságot mondok én nektek: nem a férfi a teremtés koronája; ott járt ez már, méltósággal emelve fejét a hatalmába adott állatok fölé, — és a teremtés nagy müvében Isten jósága hiányt látott még . . .

A történelem beszél a férfiak nagy tetteiről; de e tettek mögött az élesebb szem ott látja mindig a nők csöndes hatalmát. A nő erényein egy világ épül — és hibái világokat rontanak. Vagy nem egy világ-e az ember-sziv? s nem egész világ-e egy-egy család? — És ha érezzük szivünkben Isten ajándékait: a *hitet*, mely eligazít az életnek egymást keresztező utjain; a *reményt*, mely nem engedi, hogy hivatásunk nehéz munkáját a napok vékony sikeréhez mérjük; a *szeretetet*, mely osztatlan jót élvezni nem tud, mely csak a család, a haza, az emberiség közjavában becsüli a magáét; — ha érezzük ez égi erőket lüktetni szivünk dobogásában és a hála megkérdi, hogy Isten után kit áldjunk érte: nem az édes anya ölébe vezetnek-e vissza emlékeink? . . .

Igen, annak az áldott szentélynek papja a nő, kit nem a hervatag szépség, hanem a lélek malasztos ereje avat föl; kinek nem elvei vannak, hanem vallása; nem nagyvilági routineja, hanem keresztény erényei; kinél a rang és müveltség hideg ragyogását is a mélyen vallásos kedély melege hatja át; első tanítója — állandó példája — földi őrangyala a vallásosságnak!

És ha igaz az, mit egy előbbi levelemben a vallásnak egyetemes és kikerülhetetlen befolyásáról mondottam, ugy az egyénre, mint a társadalomra nézve: ám akkor itéld meg magad,

mekkora az a felelősség, mely a női hivatást ily magasztossá teszi! Itéld meg magad, mit vesztett az a nő — és mi veszett el benne — kit akár a »fölvilágosult« nevelés, akár utóbb a válogatatlan olvasmányok ama halálos sivatagra vittek... Kérd elő vivmányait: mit nyert vele, hogy megtanult disputálni és elfelejtett imádkozni? — hogy szellemességével feltünik a társaságokban, és az otthon szük körében semmi sem áldja jelenlétét? — hogy műértőleg tud fecsegni a tegnapi operetteről, és gyermekeit nem tudja megtanitani a Hiszekegyre? — hogy kiemelkedett a »bigott előitéletek« korlatai közől, és szabad lelkében ismeretlen vágyak támadnak — emanczipaczio után? ...

Minek folytassam! — A megromlott méznél nincs keserübb. A hivatásával meghasonlott nő: egy lehullott korona.

Csodálkozol-e még, kedvesem, hogy ilyen képekre vetődvén gondolataim, a szokottnál is komolyabb hangba mentem át? ... Hanem mar elég volt. Az olvasás veszélyeit a hitevesztett kedélyvilág szomoru terein át, egész a lelkiismeretlenség halálos sivatagjáig nyomozva, — itt megállhatok; ami azon a sivatagon terem, nem szükség összehordani. Mondjon aki mit akar! — egy bizonyos: nincs az a filozófia, mely eltagadni tudná, nincs az a könnyelmüség, mely

eltagadni merné, hogy az életben végre is a lelkiismeret egyetlen őre tetteinknek és törekvéseinknek, s igy minden egyesnél alapföltétele a hűségnek, becsületességnek, jellemnek; s ezek ismét a család szentélyét őrzik, — és a családok alkotják a társadalmat.

*

Van azonban még egy veszélyes pont, melyre jelentéktelennek látszó s mégis oly hatékony befolyása miatt, nem tehetem, hogy legalább néhány szóval rá ne mutassak.

Azt a nyavalgó lelki állapotot értem, mely néhány évtized óta a szépirodalom magasabb regióiban is oly sürüen hajtja az illattalan virágokat; azt a holdvilágnál érett, sápadt-képü költészetet értem, mely — prózában és versben, vásznon és márványban — csak egy tárgygyal tud foglalkozni s ez: a *szerelem*, és rá a rim megint csak: ilyen meg olyan szerelem.

A német romantikusok beteges irányának köszönhető, mit a költészet arany korában sehol sem találunk, hogy a *szerelem* — önmagában és önmagáért, minden komolyabb háttér nélkül, sőt *minél távolabb állítva minden valóságtól* — helyet nyert a muzsák karában; sőt a lélek legfönségesebb eszményein is felülemelkedett a szenvelgett érzés álaranyával zománczolt szárnyain. Azóta van, hogy a költők szinte hivatásszerüleg

kinlódnak ez érzelem megéneklésével; minden lehető akkordot megkisértenek, és a fényes holdsugártól a szomoru sásig minden gondolható tárgyat képletté tesznek, hogy az ismert vagy ismeretlen »ideál« sejthesse legalább azt az ő elképzelhetetlen szerelmöket. Sőt már az iskolás gyermek is rimeken évődik, melyekkel az ő forró szivérzelmeit elzengedezze soha sem látott »imádottjának.« — Mig a honszeretet, hűség, bátorság, hála, önfeláldozás, gyermeki kegyelet — s a többi ilyenek, csak másodrendü tényezők gyanánt jutnak be itt-ott egy regénybe; csak ritkán zenditik a költők lantját, és oly erőtlen akkor is az a dal, mely az örökös »vihar« és »fajdalom«-ban elnyűtt hurokon terem.

Mennyire lealázza az ilyen holdra való ágaskodás a költészetet! — s mily méltatlan meghurczolása ez ama magasztos érzelemnek, melyet oly szent hivatás betöltése végett oltott az Alkotó az emberek szivébe. S ha még csak ennyi volna! — akkor talán, legalább itt, eszembe sem jut megemliteni. De ki tudná fölszámítani a kárt, melyet e schwindler-költészet az erkölcsiségben — s egyáltalán az *élet és hivatás józan fölfogásában* okoz?

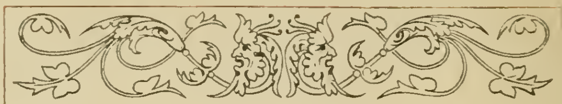
»Ábrándozás az élet megrontója! . . .«

Szinte hallom a kész ellenvetést: tehát már az olyan könyvet sem lehet veszély nélkül olvasni, melyben szerelemről van szó? . .

Lehet bizony. Hanem éppen abban van a veszély, hogy a kérdést rendesen *igy* szokták föltenni; — és mert józan észszel senki sem mondhatja, hogy a szerelem magában véve erkölcstelen érzés: ezzel aztán fölmentve érzik magukat minden óvakodás alól a könyvek irányában.

Tulságos hosszura nyult már levelem; nem akarom e tárgyat tovább fejtegetni. Csak annyit mondok — és ezt az élet eleget bizonyítja, — hogy ugyanazon érzelem csírájából egyként fejlódhetik örömvirág helyett a fájdalmak tüskéje, boldogság helyett a kétségbeesés. Céltalanul támasztva s táplálva üres ábrándokkal — az lesz belőle, minek *Saphir* definiálta, aki százszámra irta vadrózsás dalait, melyeknek örökös tárgya a *Liebe* volt; mig végre egyszer igazán eltalálta, hogy mi az, amiről ő énekelt: Langer Irrthum eines betrogenen Esels.

VIII.

*B** április 7.*

Fogadott dolgomnak végéhez értem. Leirtam számodra, édes hugom, amenynyire néhány levél szük tere engedte, mind azt, ami a fölvett tárgy körül legjobb meggyőződésem szerint helyes tájékozásodra szolgálhat.

Láttad, miként valósul itt is a költő mondása, hogy: »a jó roszszal van összefonva«: láttad, minő veszélyek lappanganak a magányos olvasóasztal körül s hogy némely tekintetben még sokkal fenyegetőbbek azok, mint a rossz társaságnak közmondássá vált befolyása.

A szertelenség, a mohó olvasás észháborító következményeitől még legkönnyebb óvakodni. — De hát azok a veszélyek, melyek lelkünknek nem *egészségét*, hanem *életét* fenyegetik? Az a csodálatos »müveltség«, melynek hamis Istene kendőzve jár és óvatos léptekkel, mint a tolvaj,

hogy kilopja lelked gondolataiból, szived érzelmeiből a neki alkalmatlan vallásosságot? — és a nyilt vagy rejtett erkölcstelenség virághímes ingoványa, melyen oly csábítón festett alakok — fényes lidércz-tüzek — vezetnek ama halálos sivatag felé?.... Ezektől óvakodni már sokkal nehezebb.

Igértem pedig, hogy ha a veszélyek nagyságát komolyan átértetted, akkor majd azok elkerülésére is fogok alkalmas módot ajánlani. Megkisértem tehát, hogy erre nézve is elmondjam, amit jónak gondolok.

Azok a régi bölcsek, kikre még olyanok is igen szeretnek hivatkozni, kik csak neveiket olvasták, — a társadalmi viszonyokkal foglalkozó müveikben tüzetesen megbeszélik az olvasas veszélyeit is, az ellenökben szükséges óvóeszközökkel együtt. Példának okáért *Plátó*, kinek neve, mint tudod, jóformán egyet jelent a bölcseseggel, — miután az olvasmányok részéről fenyegető veszélyt különféle oldalról megvilágította, — ilyen kereken mondja ki a maga meggyőződését: »Minden attól függ tehát, hogy a költészet termekei — tökéletesen és *minden tekintetben megfeleljenek ugy a vallás, mint az erkölcsiség összes követelményeinek.*« Azért szükségesnek tartja »a költők szigoru ellenőrzését« — s nyomban elő is veszi hazája legelső jeleseit s fölsorolja müveik-

bol azon helyeket, melyeket kivetni valóknak tart, mint a mondott szempontból veszélyeseket.

Csakhogy könnyű volt azoknak a régieknek! Mikor még a különben is szűkkörü irodalom *általában* respektálta a polgárok vallását s az erkölcsiség követelményeit, könnyű és elég is volt megjelölni a kivételeket. Ott azonban, hol maga az *irány*, mely egyes irodalmi termékeknek éltető szellemét teszi, általában elfordult mindattól, amit Plátó a veszélytelenség biztosítékául követel: ott már sem egyes helyek, sem egyes munkák megjelölése nem elég, — de nem is lehetséges.

Ki vállalkoznék arra okos észszel, hogy — kit jobbra, kit balra állítva — a gőzerővel hajtott sajtónak minden termékeit fölsorolja? Aztán ami az ajánlottak sorából kimaradna, nem látszanék-e ezzel elitélve? — s viszont amelyiknek czime a kivetni valók közt nem szerepelne, nem vehetné-e ezt ajánlatképen?

El kell tehát készülve lenned arra, hogy a következőkben csak altalánosságokat fogsz hallani tőlem; de azt hiszem, édes hugom, hogy ez általánosságok is, — a veszélyek megismerése által edzett jóakarat mellett — elégségesek.

Tehát először is: *mit ne olvass?*

Ne olvass egyáltalán semmit olyan irótól, akiről tudod, hogy nevét a jobbérzésű kritika

elitélte. Mert ha nem is lehetetlen, de nagy ritka eset az, hogy ugyanazon szerzőnek egyfaju művei közt e tekintetben lényeges különbség legyen.

És itt mindjárt kimondom, hogy az ujabb-keletü »érdekfeszítő« regények irányában egy-általán már előre is jogosult a bizalmatlanság. A kölcsönkönyvtárak rendes tölteléke pedig: azok a hirhedt franczia regények, e dicső nemzet irodalmának söpreje, — melyeknek alku szerint készült fordítása tisztán eszthétikai szempontból is rendesen oly nyomorult — szóba sem jöhetnek!

Ne nyulj soha vak bizalommal az olyan gyűjteményes vállalatok után, melyek kitünő irók nevével kérkedve, ilyen-olyan jeles regényeket igérnek. Lehet, sőt rendesen van is bennök egy-két jóravaló munka, — hanem aztán mennyi szemét!

Részemről sohasem adnám az ifjuság kezébe ugynevezett »összes« kiadásait még klasszikus iróinknak sem. Mindennek van alja. Az irodalom- és művelődés-történet kutatóihoz illő és érdemes munka az aranyból kivetni a salakot, vagy a sárból is kiszedni az aranyat; de az ifjuság ne járjon utána, mert sáros lesz, — és az aranyat még sem találja meg. Az olyan kivételes körülmények közt született selejtes darabok, a finomabb-érzésű olvasót csak megbotránkoztatják;

akiknek pedig az efféle tetszik — jaj! azoknak még kevésbbé kellett volna elolvasni . . .

Aztán: kezedbe se végy olyan könyvet, melyet a »*tiltott*« jelző bélyegez.

Tilalom! tudom én, hogy nagyon népszerűtlen szó ez mostanában; de hát az igazságnak nem is kenyere a népszerüség hajhászása. Akárkitől ered a tilalom, ha tapasztalás és belátás áll mögötte, megbecsülni való. — De van olyan tilalom is, amely mögött ezenkivül még hivatalos *tekintély* is áll. És ez a tekintély nem önkényesen emeli fel ujját. A hivatalos könyvtilalom tulajdonképen nem emberi jogon, nem is valamely vallási vagy társodalmi elven alapszik; hanem egyenesen a *természeti törvényben* birja alapját, — azon törvényben, melynek egyik §-a föltétlenül kötelességünkké teszi: kerülni mindazt, ami végcélunkat veszélyezteti, szellemi és erkölcsi életünkben kárt okoz; — olyan kötelesség, mely alól, mig ez a veszély fönforog, senki — maga az Isten sem dispenzálhat. A természeti törvényt pedig minden társodalomban illetékes hatóságok alkalmazzák egyes esetekre. Teszi ezt az állam a maga terén, — hisz egymást érik a rendeletek, melyek majd ezt a könyvet tiltják ki az iskolákból, majd amazt a hirlapot az országból. És amely egyházat valóban a *lelkek szeretete s az igazság biztos tudata vezérel*, ugyanazt teszi ez is a maga

körében. Az állam a maga rendeleteit fegyveres kézzel tartja polgárai elé; az egyház tilalmában az aggódó anyai szeretet szól a lelkiismerethez.

Eszembe jut itt, amit egyszer M. bátyánk mondott nekem, mikor egy igen jó könyvet dicsértem előtte: kár hogy az indexbe nem teszik; akkor a félvilág elolvasná . . . Furcsa! — gondoltam magamban; hanem azóta nekem is jutott már alkalom olyan okoskodásokat hallani, melyek legalább is annyit bizonyítanak, hogy abban a paradox mondásban — van valami. »A szentek életét nem szokás az indexbe tenni; ez vagy az pedig benne van, — tehát ha nem éppen a legérdekesebb is, de legalább olyan pikáns, hogy nem lehet unalmas« — igy okoskodnak igen sokan; és ez okoskodás magamagának legigazabb kritikája. Az ily szabad szellemek *bizonyosan nem ezzel kezdték a rossz könyvek olvasását.* — Mert az a kopott-, vagy ha tetszik, közmondás: »hajlunk a tilosra« nem lélektani törvény ám; hanem csak könnyű mentség azok számára, kik mentegetődzésre szorulnak. Az ilyenek tették közkeletüvé.

De elég is ennyi arról: mit ne olvass; a kérdés másik oldala természetesen az volna: *mit olvass.* Hanem előbb talán ahhoz is férne még egy kis szó, hogy *mennyit* és *hogyan.*

Az a »mennyi« mindenkinek saját körülményeitől függ. Legjobb mérték itt azon elv: Első

a kötelesség — azután a többi! Az olvasmányok persze szintén a »többi« közé valók. Amely leány a drága napnak nagyobb részét *olvasásba* öli, akármilyen költői vagy emelkedett szellemnek tartja is magát, mindenesetre egy a »tisztességes naplopók« közől.

Kétszeresen árt a túlzás, ha valaki az éjt is nappallá teszi. Az éjszakából ellopott órákkal mindig ugy vagyunk, mint a mesebeli szarka a fészkébe csent szikrával: maga a tolvaj a kárvallott.

Egyáltalán pedig legszerencsétlenebb mértéket választott, aki *annyit olvas, amennyit győz olvasni*. Ez igy kimondva, szinte hihetetlen; de hogy csakugyan használatban van ez a mérték is, legvilágosabban mutatja a tény, hogy sohasem fogyunk ki a Don Quixote-kből. Annak a hires filozofusnak (Hobbes) mondása: »ha oly sokat olvastam volna, mint más némelyek, olyan tudatlan maradtam volna, mint azok«, kissé büszkén hangzik talán; de büszkeségénél sokkal nagyobb az igazsága.

»Olvasni — ez még semmi; olvasni és gondolkozni — ez már valami; olvasni, gondolkozni és érezni — ez a tökéletes egész«; mondá valamelyik a sok *Müller* közől, és én is ezt mondom neked, kedvesem.

Ki a könyvek között csak a regényt, a regényben csak a mesét, a mesében csak az érdek-

feszitő bonyodalmat, izgalmas jeleneteket keresi: az már előre lemondott minden hasznáról az olvasásnak. És ez a lemondás már maga veszteség.

Akár a való világ csodái közt, a tudományok »levezetett csatornái« mentén, — akár a költészet verőfényes tájain töltjük időnket: ez az idő csak akkor nem lesz kárba veszett, ha hoztunk is onnan magunknak valamit. Erre nézve pedig — a jól választott könyv után — legszükségesebb föltétel: a higgadt, *figyelmes* olvasás.

Ne ijedj meg, édes hugom; ne véld, hogy ezzel én a magam kenyerére akarlak fogni; hogy talán a komoly tanulmányozásról veszem a mértéket. — Dehogy is kivánom én, hogy nyugtalan fejedet két kezedre hajtva, behunyt szemekkel állapodjál meg egy-egy mondat után: hogy a sorok közé furakodva gondolataiddal, keresd az olvasottak igazságának alapjait, és uj következtetések szálait kötözgesd hozzájok! . . . Izzasztó munka ez, — és ti mulatságot kerestek az olvasásban. De még csak azokra az »ismeretterjesztő« könyvekre sem szorítkozom; hanem egész általánosságban ismétlem, amit mondtam: higgadt, figyelmes olvasás.

Mert mit ér az, ha valaki hetek vagy hónapok mulva megkérdeztetvén valamely regény vagy elbeszélés iránt, — csak ugy rémlik neki, mintha olvasta volna; s hogy mégis lássék valamit

tudni felőle, kecses vállvonítással mondja reá, hogy — »jó« . . . Mekkora ürességet takar ez a piczi mondás! — Aztán ha egy költőről van szó, csak annyit mondhat felőle igaz lélekkel, hogy »olvastam« . . . Pedig bizony ennyi haszonért — kár volt olvasnia.

Az olvasás hasznát és gyönyöreit a *figyelem* szerzi. Olyan figyelem, mely mindig bir azzal az erkölcsi erővel, hogy a homályban maradó helyeket ujra olvassa. Sokszor csak pillanatra elszóródott elménk oka a zavaros látásnak; meglehet, hogy olvasmányunk itt-ott maga is homályos: de próbáld csak meg, szegezd a homályos pontra lelked szemeit — és mindjárt világosabban áll eléd a gondolat. — Vajjon próbáltad-e ezt néha e leveleken is? — mert hogy homályos helyekre ne akadtál volna bennök, akárhogy hizelegjek okos fejecskédnek, mégis nehezen hiszem. Lehet, hogy én voltam az oka, nem mindig lelve gondolataimhoz megfelelő kifejezéseket; de bizony itt-ott beszélgetésünk *tárgya* is olyan pontokra vitt, hol a mélység maga a homály. — Kisértsd meg csak, ha majdan ujra lapozgatod, s hiszem, hogy itt sem csalatkozol.

Hányszor állunk meg egy-egy kép előtt, tenyereinkkel is védve szemünket a zavaró sugarak ellen: pedig mi az a föstött kép a lélekben megelevenedő gondolat szépségéhez! Az igaz-

sag — ez az isteni elem emberi dolgokban — oly széppé teszi a legegyszerűbb gondolatot is, hogy teljes, tiszta fölfogása már magában is fölséges gyönyör a léleknek.

Azonban, mint mondám, az olvasásnak nemcsak gyönyöre, — de minden haszna is a figyelemtől függ. Csak a higgadt, figyelmes olvasással tarthatnak lépést gondolataink, hogy az olvasottakat átszállítsák lelkünk belsejébe ; és amit könyvünk nyujt, itt összetalálkozik ázzal, amit lelkünk már bir — s e szembesítés folytán támad az *itélet*. Megitéljük a szerző állításait, hozzá mérve ahhoz, amit már máshonnan tudunk ; megitéljük az előttünk játszó eseményeket okaikkal, következményeikkel együtt ; az előttünk szereplő jellemeket elveikkel, czéljaikkal együtt ; s az egész költött világot összehasonlítjuk a való élet tapasztalásaival. Igen, igen ! azért kell mindig ébren maradni figyelmünknek — a legügyesebb elbeszélés, a legédesebb dal hangja mellett is, — hogy szóhoz juthasson az itélet. Enélkül alva utazunk a legszebb vidéken. Itélet nélkül a tanult igazság nem a mienk ; drágakő foglalat nélkül — minden perczben elveszhetik. Itélet nélkül a költészet hamis szerepre kap s lidércz-tüzeket gyujt életünk útjára. Hány ifju lélek révedez e bolygó fény után ! — *vezetni* engedi magát a költészet által ; holott ennek hivatása *kisérni az életet*, — nem

hogy irányt adjon neki, hanem hogy földerítse ködös napjait. Itélet nélkül egymásba kuszálódnak lelkesedés és szánalom, gyönyör és megvetés, vágy és ellenszenv; mig ha az elfogulatlan lélek világos tekintete áll őrt ébredő érzelmeink fölött: megszeretteti az igazat, uj és uj alakban tanít meg becsülni a jót és az élvezett szépségek visszamosolygó kellemeivel mintegy megaranyozva adja át mind ezt a hű *emlékezetnek*.

»Olvasni és gondolkozni és érezni — ez a tökéletes egész.«

Ilyen olvasással hamar eljutunk oda, hogy — magasabb élvezet mellett — egyes olvasmanyainkról többecskét is tudunk mondani, mint hogy »jó« vagy »érdekes.« Elveink és erkölcsi érzékünk kára nélkül tágul szellemi látásunk határa s *eszthétikai érzékünk* is egyre fejlődő fogékonysága mellett — határozott irányt vesz, szabatos mértéket szerez. Mélyére látunk a lángész gondolatainak: követni tudjuk a lelki küzdelmek rejtett szálait, — és kiérezzük a *művészi szépet* egy kis költemény kimért soraiból épp ugy, mint egy kötetekre tervezett regény sokszálu szövevényéből.

Aki igy tud olvasni, az nem fog egykönnyen valamely jó könyvet visszautasítani azzal, hogy »mar olvastam.« A mese csak először olvasva érdekel, az igaz; de hiszen nem is az a fődolog.

Ha a mű szépségeit igazán élvezni, jelességeit becsülni tudjuk: akkor a mese csak annyivá lesz előttünk, mint az a zsinór, melyre drágagyöngyök vannak fűzve.

Hogy a csinosan himzett könyv-jel, az ismeretes »*eddig*« mondással, rendesen ott ékeskedik a nők olvasó asztalán — szép szokás, jó szokás; mindenesetre szebb és jobb, mint fülekké gyürni a levelek sarkát. Hanem *irónt* meg papirost nem igen láttam ... Vagy talán sokat is kivánnék azzal, hogy olvasmányainkból, ami éppen különösen megtetszett — majd a gondolat, majd meg az alak kedvéért — hogy az ilyen dolgokat a könnyü feledés ellen szorgalmas *jegyezgetés* által biztosítsuk? — A fáradság csekély volna, a haszna nagy; sőt élvezetnek sem közönséges élvezet volna az, ha a gondolataiddal bejárt világok legérdekesebb pontjait ujra és együtt állíthatnád lelked elé.

Tudok többeket, kik olvasmányaikról »gondos jegyzéket« vezetnek, ami nálok azt jelenti, hogy pontosan fölirják az általok elolvasott regények — czimeit. Kár a papirosért! — De ha a figyelmes olvasás után nem sajnálnák még egyszer átgondolni az *egészet*, s legalább néhány sorban leirni az általános benyomást, melyet az lelkökre gyakorolt, — oh akkor az a jegyzék nagyon sokat érne! Kivált egyik-másik könyv-

nek ismételt átolvasása után fölkeresni az első alkalommal irt véleményt — annyi volna, mint olvasmányaink haszna, vagyis a saját *haladásunk* felől igen kellemesen megexaminálni magunkat.

Ime a felelet arra, *hogyan* kell olvasni.

Utoljára hagytam a legfontosabbat, a: *mit?* — és erre nézve csak egy igen általánosan hangzó szabályt adhatok: »*Olyan müveket olvass, melyeknek elöször is egészséges, veszélytelen szelleméről, — de ezenkivül mulattató szépségei mellett, ez vagy amaz irányban hasznos voltáról is — megnyugtató bizonyosságot szereztél.*

Sokszor már a szerzőnek ismert neve is némi kezességet nyujthat; de minden esetben megszerezheted ezt a bizonyosságot az által, hogy olvasmányaid választásához *mindig azok tanácsát kéred ki, kiknek itéletébe belenyugodhatol.*

Fődolog tehát az őszinte nyiltság, mely itt is sok késő bánatnak veszi elejét; mig a titkolódzó olvasás magamagát bélyegzi meg.

És most, édes hugom, midőn egy csomóban előtted feküsznek leveleim, — végig tekintve a mondottakon, arra kérlek, hogy amit gondolattal jónak, igaznak itéltél, *akaratod is amellett maradjon.* Akkor aztán szabad óráid árán való-

ban drága kincset fogsz szerezni: nemcsak elméd lesz ismeretekben gazdagabb; hanem szivedben is állandó hatalmat biztosítasz a nemes érzelmeknek, hogy vágyaidnak szárnyat, tetteidnek ösztönt mindenkor ezek adjanak. Igy aztán benső világodban oly rend szilárdul meg, mely nemcsak az étlen lelkek ásító vendégét, az unalmat fogja távol tartani; hanem egyszersmind szellemi életed egész körét állandóan a köznapiság fölé emeli arra a szinvonalra, hol az eszmények magasztos hatása minden gyönyöreivel érezhető — anélkül, hogy hiu ábrándok gőzével elfödné szemeid elől azon érintkezési pontokat, melyek *minden egészséges költészetben az életre való vonatkozásokat jelczik.*

Óhajtom, hogy ilyen eredményt láss olvasmányaidból magad, — és majdan a jóknak bizonyult elvek szerint hasonlót biztosíts azok számára is, kiket tán Isten egykor nevelő gondjaidra biz.

A viszontlátásra!

RICAE * BIBLIOTH. REG. SCIE

TARTALOM.

